

JEVREJI U NOVOJ JUGOSLAVIJI

U poslednjih nekoliko decenija, a naročito u poslednjih dvadeset godina, veoma mnogo se govorilo i pisalo o Jevrejima i o tzv. jevrejskom pitanju. Već sama ta činjenica pokazuje da se radi o složenoj i aktuelnoj problematici. I u našoj štampi i u javnosti bilo je o njoj mnogo reči, i to u poslednjim godinama najviše o strahovitom stradanju Jevreja pod fašizmom i o novoj državi Izrael. Međutim, od Oslobođenja naovamo nije se pojavio u našoj široj javnosti nijedan rad koji bi sebi stavio u zadatak da bar u glavnim crtama prikaže savremenu jevrejsku problematiku u celini, a takođe nijedan rad koji bi prikazao glavne pojave u životu jevrejske zajednice u Novoj Jugoslaviji.

Cilj je ovog članka da bar donekle izvrši ovaj dvostruki zadatak. I nije slučajno da ga pokušavamo obuhvatiti unutar jednog okvira. Smatramo da to nužno nameće sama priroda stvari. S obzirom na specifičnost istoriskog razvoja i sadašnjeg stanja Jevreja, život, problemi i perspektive jevrejske zajednice u bilo kojoj zemlji ne mogu se pravilno posmatrati i objasniti ako se nema u vidu društveni razvoj odnosno zemlje s jedne strane, a s druge strane, zajedničke pojave i problemi Jevrejstva kao grupne celine svoje vrste. To važi i za Jevreje u Jugoslaviji čija su prošlost, sadašnjost i budućnost mnogostruko povezani sa Jugoslavijom i njenim narodima, ali i sa istoriskim, savremenim i budućim problemima Jevrejstva.

Polazeći od ovakvog osnovnog aspekta i imajući u vidu da o istoriji i savremenoj problematici Jugoslavije i njenih naroda našem čitaocu stoje na raspoloženju drugi obilni izvori i literatura, mi se možemo ograničiti na to da tu materiju dodirujemo tek koliko je za izlaganje najnužnije, a da se nešto više zadržimo na sumarnom prikazu izvesnih opštejevrejskih pojava i problema i situacije Jevreja u staroj Jugoslaviji te da zatim pređemo na našu glavnu temu: Jevreji u Novoj Jugoslaviji. Nipošto ne pretendujemo na to da ovim člankom damo neku iscrpnu i svestranu istorisku ili sociološku studiju. Radovi takve vrste iziskuju još mnogo istraživanja i drugih priprema a svakako i kudikamo veći prostor. Pored osnovne želje, koja je napred istaknuta, naša druga želja je upravo ta da i ovim pokušajem stimuliramo dalje i dublje proučavanje i obradu ove materije.

A) OSVRT NA NEKA VAŽNIJA PITANJA ISTORISKOG RAZVOJA
I SADAŠNJEG STANJA JEVREJA

I

Još za vreme postojanja jevrejske države u Starom veku veće grupe Jevreja naseljavale su se van njene teritorije. Do toga je došlo zbog prenaseljenosti, zbog prinudnih raseljavanja od strane raznih osvajača i zbog drugih razloga unutarnjeg razvoja i spoljnjih prilika u koje ovde nije potrebno dalje ulaziti. Tako su se jevrejska naselja van Palestine postepeno širila prvo po zemljama Prednjeg i Srednjeg Istoka, a kasnije i na celom području tadašnjeg grčkog i rimskog sveta. Kada je propala antička jevrejska država (krajem I stoleća n.e.), na njenom nekadašnjem području ostao je veoma mali broj Jevreja. Ogromna većina živela je u drugim zemljama. Istorija jevrejskog naroda time je ušla u jedan period koji se bitno razlikuje od ranijeg, u period jevrejske dijasporae. Bez sopstvene države i kompaktne teritorijalne koncentracije, rasuti po mnogim zemljama, Jevreji su došli u situaciju da održavaju svoj grupni entitet pod sasvim drugim prilikama. Taj period traje već oko 2.000 godina i predstavlja fenomen koji nema potpune analogije kod bilo kojeg drugog naroda. On je postepeno doveo do vrlo velikih promena u grupnom i individualnom liku Jevreja. Kada su pošli u dijasporu, oni su još imali izvesne rasne karakteristike, sopstveni jezik, običaje, religiju i drugo bogato kulturno nasleđe. Oni su poneli sa sobom i sećanje na sopstvenu državu koja je trajala, kao nezavisna i poluzavisna, više od hiljadu godina, u kojoj su stvorili mnoge originalne izraze civilizacije i kulture, a koja je propala u dugim i krvavim borbama sa nadmoćnim rimskim osvajačem. Sećanje na tu državu sve više ju je glorifikovalo. Nikada nije iščezla nada o njenom uspostavljanju.

Pod uticajem društvenog razvitka raznih sredina u kojima su živeli, Jevreji su postepeno gubili ili menjali svoje ranije karakteristike. Potpuno su nestale specifične rasne osobine. Jevrejski jezik je velikim delom zamenjen jezicima novih sredina ili posebnim jevrejskim dijalektima tih jezika, a sačuvao se pretežno u verskom kultu i književnosti koja je bila pristupačna samo užem krugu. Umnogome su se menjali i običaji, religija i ostalo kulturno nasleđe. Bitno se izmenila i socijalna struktura. U svojoj zemlji Jevreji su pretežno bili zemljoradnici i stočari, a pod uslovima dijasporae postajali su sve više trgovci, zanatlije i intelektualci. Cela istorija tog dugog perioda ispunjena je vrlo promenljivom sudbinom jevrejskih zajednica u dijaspori. Bilo je etapa relativno mirnog razvoja, procvata i blagostanja, ali u ukupnoj slici dominiraju etape diskriminacije, progona pa i masovnih istrebljenja. U celoj epohi feudalnog Srednjeg veka koji se i inače karakteriše pravnom i stvarnom nejednakošću raznih kategorija stanovništva, Jevreji takođe predstavljaju grupu potlačenog stanovništva. Na tome ništa ne menja činjenica da je pritisak na njih katkada bio veći ili manji i da su se

pojedinci među njima podigli do visokih položaja. Njihova nesigurna i promenljiva situacija prouzrokovala je mnogobrojne prinudne ili dobrovoljne migracije usled kojih se jevrejska dijaspora dalje širila iz zemlje u zemlju, sa kontinenta na kontinent.

Prilagodavajući se novim prilikama i sredinama, jevrejske zajednice u zemljama dijaspore postajale su i međusobno sve raznolikije. Ipak, pored svih nastalih razlika, stvarno ili legendarno zajedničko poreklo, izvesno zajedničko i osnovno kulturno nasleđe i manje-više slična sudbina diskriminirane manjine — bili su dovoljno jaki faktori koji su ove heterogene jevrejske zajednice povezivali u neku celinu svoje vrste. Ima doduše primera da su se neke od njih potpuno pretopile u svoju širu sredinu, kao što ima i, dosta retkih, primera da su neke nejevrejske grupe i pojedinci prišli Jevrejstvu. No u najvećem broju slučajeva — pored svih progona, izгона i istrebljenja — ostala su jezgra koja su i dalje sačuvala svoj osnovni grupni identitet i održavala povezanost sa drugim takvim jezgrima. Pod prilikama nametnute izolovanosti, komponente unutarnje grupne kohezije delovale su na svoj način jače i služile su konzerviranju posebne grupne egzistencije. Pod takvim prilikama — živeći u uskim okvirima relativne izolovanosti, baveći se samo najmanjim brojem dozvoljenih im delatnosti i zaštićujući se zajednički od raznih oblika diskriminacije i proganjanja — Jevreji su se u tom periodu svoje istorije i klasno manje i sporije diferencirali. Bilo je doduše i tada među njima bogatijih i siromašnijih, eksploatatora i eksploatisanih, uglednih i neuglednih, kao što je bilo i raznih društvenih i ideoloških borbi, često vrlo oštrih. Ali pod zajedničkim pritiskom teške manjinske sudbine klasno raslojavanje bilo je relativno neznatno, a grupna solidarnost prema vani relativno visoka. Na tadašnjem stepenu razvoja društva i nauke uopšte nije se postavljalo pitanje u savremenom smislu reči, da li su Jevreji rasa, narod, religiozna ili etnička grupa. Sve to zajedno bio je nediferencirani kompleks koji se posmatrao pod aspektom srednjevekovnih ideologija uplivisanih u velikoj meri tadašnjim, u osnovi religioznim, pogledom na svet kako Jevreja tako i ne-Jevreja.

U prilikama takve relativne izolovanosti, i kulturno stvaralaštvo Jevreja bilo je dobrim delom ograničeno, kako po sadržaju tako i po dejstvu, na unutarnju sferu njihovih zajednica. Ipak, i u tom periodu mnogi od njih doprineli su značajne priloge kulturnom razvoju zemalja u kojima su živeli pa i opštečovečanskoj kulturi.

II

Ovakva situacija, koja je manje-više karakteristična za ceo Srednji vek, počela se postepeno ali bitno menjati sa jačanjem buržoaskog razvoja u pojedinim zemljama. Prodiranje buržoaskog poretka, bilo putem radikalnih buržoaskih revolucija, bilo putem kom-

promisnih sporazuma između propadajućeg feudalizma i rastućeg kapitalizma, iz osnova je počelo menjati stvarni položaj Jevreja, a zajedno s tim i njihova sopstvena shvatanja i shvatanja njihove nejevrejske okoline o njima. Tamo gde je buržoaski poredak u potpunosti preovladao, dolazilo je pre ili posle do tzv. građanske emancipacije Jevreja, tj. do dobijanja formalne građanske ravnopravnosti. Ukoliko je pak buržoaski poredak samo delimično prodro, bila je i građanska emancipacija Jevreja manje-više delimična. Sve u svemu, srednjevekovna izolovanost je sve više nestajala. Stekavši punu ili bar delimičnu građansku ravnopravnost, Jevreji su sve više ulazili u društveni život nejevrejske okoline. Počeli su se školovati u istim školama, ulazili su u mnoge profesije koje su im dotle bile nepristupačne, zauzimali su mesta u javnim službama, uzimali sve većeg učešća u nauci, književnosti, umetnosti itd.

Era buržoaskog liberalizma je, negde brže negde sporije, otvarala kapije fizičkog i psihičkog geta, a Jevreji su — gladni slobode, ravnopravnosti i boljeg i mirnijeg života — počeli da izlaze iz toga geta. Mnogima je izgledalo, da se posle 2.000 godina manjinske sudbine naglo ostvaruje sasvim novi život za njih. To je donekle bilo i tačno. Pod uticajem svega toga, u nekim zemljama, naročito u zapadnoj Evropi, dolazi i do izvešnih tendencija brze i potpune asimilacije koja ide za tim da napusti svaku vezu sa Jevrejstvom. Međutim, sa novim prilikama nastali su i sasvim novi problemi. Samo je manji deo Jevreja hteo i mogao da se brzo i potpuno asimilira. Velika većina nije za to imala ni ekonomske ni kulturne preduslove i bila je još duboko povezana sa tradicionalnim oblicima jevrejskog života. I ona je doduše želela blagodeti građanske ravnopravnosti i pristajala na veći stepen prilagođavanja širim nejevrejskim sredinama, ali ne po cenu potpunog napuštanja svoje grupne individualnosti (vere, običaja, jezika itd.). Kako je već istaknuto, građanska emancipacija nije došla svuda odjednom niti se ostvarivala u istoj meri. Iz zemalja u kojima je još uvek bilo diskriminacije i progona, jevrejske mase su se počele kretati ka zemljama građanske ravnopravnosti te su tako unosile u „starosedelački“ jevrejski element tih zemalja, koji je već u većoj meri bio asimilovan, komponente jače naglašene tradicionalne grupne individualnosti.

Nastali su i drugi problemi. Kod mnogih ne-Jevreja koji su inače bili borci za emancipaciju Jevreja, vladalo je shvatanje da cena emancipacije mora biti što potpunija asimilacija. „Jevrejima kao ljudima i građanima sve, a kao narodu ništa“ — tako se onda reklo. To je bila suviše skupa cena koju mnogi Jevreji, još duboko privrženi svojoj staroj zajednici i njenim vekovnim stradanjima, nisu mogli prihvatiti. Oni su osećali i smatrali da je u istinskoj demokratiji i ravnopravnosti u suštini involvirano i pravo manjinskih grupa da slobodno izivljavaju svoje posebne kulturne, verske i nacionalne osobine i potrebe.

Prodiranje Jevreja u nova zanimanja i nove položaje — u čemu su oni pokazali često brze i velike uspehe — zajedno sa ostalim

krupnim promenama u strukturi buržoaskog društva, takođe je imalo dalje značajne posledice kako među Jevrejima tako i u njihovom odnosu prema široj nejevrejskoj sredini. Klasna diferencijacija unutar Jevrejstva postala je mnogo izrazitija. Pod uslovima građanske ravnopravnosti, oni su postajali sastavni delovi klasa u pojedinim zemljama u koje su ušli po svojim novim položajima u kapitalističkoj privredi. Neki od njih ušli su u redove krupne buržoazije a najveći deo u redove srednje i sitne buržoazije i proletarijata. Na taj način nužno je došlo do izvesnog stepena klasne solidarnosti između jevrejskih i nejevrejskih eksploatatora s jedne strane, i jevrejskih i nejevrejskih eksploatisanih s druge. No istovremeno je moralo doći i do izvesnih suprotnosti unutar jevrejskih i nejevrejskih pripadnika istih klasa. Nejevrejska buržoazija gledala je u jevrejskoj buržoaziji novog i nepoželjnog konkurenta. U širokim masama seljaštva i radništva bilo je takođe još mnogo ostataka vekovnih predrasuda prema Jevrejima, koje se nisu mogle lako savladati i koje su bili pogodno tlo za zaoštavanje suprotnosti.

Kada je buržoaski liberalizam postepeno prelazio u fazu monopolističkog imperijalizma, sve suprotnosti buržoaskog društva došle su do mnogo jačeg izražaja. To se ispoljilo i u odnosu na Jevreje. Nejevrejska buržoazija i s njom povezani ostaci feudalnih i drugih reakcionarnih krugova — želeći ukloniti jevrejsku konkurenciju, s jedne strane, a s druge strane, skrenuti pažnju sve borbenijih radničkih masa sa pravih uzroka društvene bede, koja je bila uslovljena prvenstveno osnovnim suprotnostima samog imperijalističkog kapitalizma, na lažne i fiktivne uzroke — potpirivala je vekovne predrasude antisemitizma u raznim starim i novim oblicima počev od blažih do najoštrijih. Proletarijat, još nedovoljno svestan i organizovan svuda, a još više seljaštvo, nisu mogli u potpunosti shvatiti specifičnost tzv. jevrejskog problema niti na njega reagovati uvek i u svemu pravilno. Oni su doduše s pravom gledali na jevrejsku buržoaziju kao na sastavni deo neprijateljske vladajuće klase ali su još često podlegali starim predrasudama i gledali u jevrejskoj buržoaziji opasnijeg neprijatelja od ostale buržoazije. U pogledu pak jevrejskog proletarijata i drugih potlačenih jevrejskih masa, pored rastućeg razumevanja za osnovnu klasnu solidarnost sa njima, nije još bilo dovoljno razumevanja za njihove specifičnosti koje su bile rezultat vekovnog istoriskog razvoja i koje su se manifestovale u dosta jakim težnjama da se te specifičnosti održe i u okviru zajedničke klasne borbe svih potlačenih.

Poslednje decenije XIX st. i početak XX st. doneli su znatno jačanje organizovanog antisemitizma u nekim zemljama. Pojavljuju se političke partije i grupacije sa naglašenim antijevrejskim programima i odgovarajućom propagandom u javnosti. Dolazi do izrazitih antisemitskih sudskih procesa u kojima se obnavljaju srednjevekovne bajke o jevrejskim ritualnim ubistvima ili se pojedinim Jevrejima stavlja u teret druga teška dela a sa namerom da se

baci ljaga na Jevreje kao celinu i da se raspiruje mržnja protiv njih. Ponegde opet dolazi i do organizovanih pogroma. Tako položaj Jevreja u tim zemljama postaje sve teži, a to nije bez odraza i na Jevreje u drugim zemljama. Pod uticajem svega toga, sve više se razvija diskusija o mogućnostima nekog efikasnog rešenja koje bi trebalo da zadovolji sve zainteresovane.

Pod novim okolnostima buržoaskog društva i promenjene situacije Jevreja u njemu, a u sklopu daljeg razvoja i novih pojmova nauke o društvu, pojavilo se u novom vidu i pitanje o osnovnoj suštini Jevreja kao grupe. Neki su tvrdili da su Jevreji rasa, drugi da su narod, treći da su verska zajednica, četvrti da su specifična etnička grupa itd. U toj diskusiji koja ni do danas nije definitivno okončana pojavili su se i sa jevrejske i sa nejevrejske strane razni argumenti i dokazi za potkrepljenje jedne ili obaranje druge od napred iznetih definicija Jevrejstva. Mnogi od tih argumenata i dokaza bili su očevidno zlonamerni i nenaučni a sa ciljem da podržavaju antisemitizam. Drugi su bili dobronamerni, ali često zasnovani na nedovoljnom poznavanju svih relevantnih okolnosti, katkada i sa preteranim apologetičkim tendencijama. Bilo je, dakako, i ozbiljnih naučnih pokušaja da se pravilno sagleda sva složenost problema umesto da se on nasilno podvede pod sociološke kalupe. Uostalom, nije se radilo o nekoj apstraktnoj teoretskoj materiji nego o komplikovanoj društvenoj realnosti svoje vrste, te je i pristup problemu bio određen nizom objektivnih i subjektivnih preduslova i ciljeva.

Za one koji su Jevrejstvo prvenstveno hteli definisati kao rasu u antropološkom smislu radilo se o tome da dokažu nepromenljivu i prirodom određenu razliku između Jevreja i ne-Jevreja. Najčešće je s time bilo povezano i ukazivanje na inferiornost jevrejske „rase“, kako bi se pravdale nove mere diskriminacije koje su se pripremale. Danas znamo da su ovakve „naučne teorije“ docnije postale ideološki instrumenti za pravdanje istrebljenja miliona Jevreja i drugih ljudi. U svakom slučaju, definicija o Jevrejima kao rasi naučno je potpuno neodrživa. Za poslednjih 2.000 godina života u najrazličitijim zemljama i podnebljima oni su izgubili zajedničke antropološke karakteristike.

Ni definicija Jevreja kao religiozne grupe nije u saglasnosti sa stvarnošću, iako još ima dosta pristalica i među Jevrejima i među ne-Jevrejima. Religiozni momenat igrao je doduše do novijih vremena značajnu ulogu u životu Jevreja u dijaspori, ali je u krajnjoj liniji bio samo jedna od formi za očuvanje grupne egzistencije. Pored toga, kod Jevreja u dijaspori religija nikada nije bila oformljena u hijerarhiski organizovanu crkvu sa obaveznim dogmatskim učenjima, kako je to bio slučaj kod drugih „vladajućih“ religija. Nasuprot tome, bilo je mnogo razlika u shvatanjima, kultu i ritualu kako u raznim vremenskim periodima, tako i u pojedinim zemljama pa i mestima. Buržoaski period doneo je još veće razlike. S njim počinje brzo lajiciziranje jevrejske zajednice. Religiozna or-

todoksija sve više opada i ustupa mesto ne samo umerenom konzervativizmu, nego sve više progresivnom liberalizmu i radikalnom reformizmu. Preko svega toga put vodi do velikih grupa Jevreja koji sa Jevrejstvom u religioznom smislu već nemaju skoro nikakve ili baš nikakve veze, a da ipak nisu prestali da sebe smatraju Jevrejima i da od drugih budu smatrani kao takvi. Duhovito, iako sa priličnim pretvaranjem, rekao je još Nordau da su Jevreji „verska zajednica ateista“.

Ni definicija Jevreja kao naroda nije izgledala sasvim adekvatna, bar ne u onom smislu u kome se ona primenjivala na druge narode. Jevreji nisu imali ni kompaktnu teritoriju, ni zajednički jezik, ni zajedničku ekonomiku. Živeli su rasuti u mnogim zemljama, govorili raznim jezicima, bili državljani mnogih država i učesnici u raznim kulturama. Zajednički su imali svest o zajedničkoj prošlosti i stradanjima, izvesno specifično kulturno nasleđe, zajedničku zabrinutost zbog novih mogućih diskriminacija i progona i zajednički interes da se tzv. jevrejsko pitanje jednom reši i skine s dnevnog reda.

III

U vezi sa napred izloženim pojavile su se i razne koncepcije o mogućnostima rešenja. Prelazeći preko mnogobrojnih nijansa i varijanata, one se mogu uglavnom svesti na nekoliko osnovnih, koje su u daljem razvoju imale značajnu ulogu i koje su od strane Jevreja bile u većoj ili manjoj meri prihvaćene i sprovedene. Od kraja XIX st. naovamo one se uglavnom mogu karakterisati ovako:

a) Prva koncepcija polazi od shvatanja da je Jevrejstvo relikv ranijeg istoriskog razvoja, a u novim prilikama građanske ravnopravnosti — anahronizam od kojeg se treba što pre osloboditi. Treba napustiti Jevrejstvo, primiti u svemu životne oblike i shvatanja nejevrejskih širih sredina u kojima se živi i potpuno se s njima identifikovati. „Jevrejsko pitanje“ treba rešiti negacijom Jevrejstva.

Ovakva koncepcija imala je svojih pristalica kako u građanskim tako i u socijalističkim redovima, s tom razlikom što su njene pristalice u redovima buržoazije potpunom asimilacijom želele sačuvati svoje stečene pozicije u kapitalističkom društvu, a pristalice u socijalističkim redovima su smatrale da ne treba slabiti jedinstveni front klasne borbe održavanjem nacionalnih ili verskih razlika, jer će samom pobedom socijalizma biti rešena i sva pitanja ovakve vrste.

b) Druga koncepcija polazi od shvatanja da su Jevreji manjinska grupa svoje vrste, pri čemu su neki naglašavali više kulturno-nacionalne, a drugi verske momente. Kao takva posebna grupa, oni žele da svoje specifičnosti do izvesne mere sačuvaju i traže da im se to omogući, i to bez uštrba po građansku ravnopravnost. Ta koncepcija imala je takođe dosta pristalica i u buržoaskim i u soci-

jalističkim redovima. Ona se često nazivala kulturno-nacionalnim autonomizmom, a u suštini se podudara sa onim što danas nazivamo: manjinska prava. Većina njenih pristalica stoji na gledištu da su Jevreji narod koji doduše živi rasut među drugim narodima i koji će i dalje tako živeti. Kako takav on ima pravo, naročito gde ga ima u većem broju, da stvara i održava organizacione forme koje su mu potrebne, da gaji svoje školstvo, svoj jezik, svoje običaje itd. sve dotle, dok sam za to oseća potrebu.

c) Treća koncepcija polazi od shvatanja da su Jevreji narod, iako nemaju sve one elemente koji karakterišu druge narode. Međutim, u dijaspori se oni ne mogu kao narod održati ni dalje razvijati u naciju. Gorka iskustva prošlosti i antijevrejske opasnosti sadašnjosti pokazuju da je najpravilnije rešenje u teritorijalnoj koncentraciji Jevreja, što je osnovni preduslov za normalizaciju njihove situacije. U svojoj zemlji Jevreji će u punoj meri moći da sačuvaju svoje specifičnosti, da razvijaju svoju kulturu, da stvore zdraviju socijalnu strukturu, da se oslobode od manjinske sudbine i svih njenih opasnosti te da time i sebe i svet konačno oslobode tzv. jevrejskog pitanja. Od svih ovih teritorijalističko-nacionalnih koncepcija došao je do većeg značaja samo cionizam. On je uspeo da stvori snažnu i razgranatu političku organizaciju koja je sebe smatrala kao „jevrejsku državu na putu ostvarenja“ i kojoj je kao krajnji cilj lebdela pred očima buduća jevrejska država sa jevrejskom nacijom. Posle početnih diskusija, uskoro se cionizam definitivno orijentisao na Palestinu kao teritoriju buduće jevrejske države, oslanjajući se na duboku osećajnu povezanost koju su još mnogi Jevreji gajili prema zemlji gde je nekada postojala antička jevrejska država, čije je obnavljanje kroz celo vreme dijaspore lebdelo pred očima mnogih Jevreja kao utopisko-mesijanska nada, a bilo je i nekoliko neuspelih ranijih pokušaja za njeno ostvarenje. Istakavši lozinku o „sakupljanju rasutih“, cionizam je uskoro počeo sa naseeljavanjem Jevreja u Palestini, iako u početku u vrlo skromnoj meri, ali sa programom da će jednoga dana tamo živeti ako ne svi Jevreji a ono bar većina. Oni pak koji se neće preseliti u Palestinu imaće u njoj kulturno-nacionalni centar i potencijalno utočište ukoliko će i dalje ostati Jevreji, mada treba računati s time da će se vremenom veliki deo Jevreja van Palestine pretopiti potpuno u svoje šire sredine ili pasti kao žrtva novih antisemitskih progona. Razume se da su i cionisti smatrali da borba za ostvarenje jevrejske države ne znači odricanje od građanske ravnopravnosti i od manjinskih prava za Jevreje koji će ostati u dijaspori.

Treba još istaknuti da je cionistička koncepcija već vrlo rano morala da se pozabavi, pored nacionalnog, i sa osnovnim socijalnim pitanjem, jer se nije radilo samo o perspektivi jevrejske države, nego i o tome kako će ta država biti uređena. U tom pogledu pojavila su se među cionistima vrlo različita shvatanja koja su bila delimično rezultat istoriskog razvoja Jevrejstva, a još više njegove savremene situacije. Bilo je cionista koji su buduću jevrejsku državu zami-

šljali kao strogo religioznu, skoro teokratsku, smatrajući je donekle kao direktni kontinuitet antičke jevrejske države. Bilo ih je koji su je zamišljali kao buržoasku demokratsku državu po uzoru na druge takve države. A bilo ih je koji su je zamišljali kao socijalističku državu. Ovakva shvatanja i razne njihove varijacije odražavale su se u postepenom formiranju raznih grupacija, frakcija i partija unutar cionističkog pokreta. One su međusobno saradivale u naporima oko pripremanja buduće jevrejske države, ali su se oštro sukobljavale u drugim pitanjima, i to ne na samo oko metoda postepenog ostvarivanja i budućeg uređenja države, nego i oko odnosa prema ostalom svetu. Buržoaske grupacije tražile su kontakte sa adekvatnim krugovima pojedinih zemalja, a socijalističke su nastojale da se uključe u međunarodni radnički pokret za koji su se jevrejske radne mase sve više interesovale i u kome je i znatan deo jevrejske inteligencije bio sve više angažovan.

Kao što se vidi, sve ove tri osnovne koncepcije imaju svoje korene donekle u opštim društvenim uslovima i ideološkim pojavama vremena u kome su nastale, a donekle u specifičnostima istoriskog razvoja Jevrejstva i položaja u kome se ono nalazilo od poslednjih decenija XIX st. naovamo. Njihova detaljnija analiza i kritika u ovom okviru nije moguća, nego ćemo se na njih još jednom kratko osvrnuti nešto kasnije. Za sada je dovoljno ako konstatujemo da su sve tri paralelno dejsstvovala u jevrejskoj stvarnosti poslednjih decenija i da to čine i danas, uzajamno se ispreplićući i dopunjavajući.

IV

Prva decenija XX st. ubrzala je promene u razvoju jevrejskog života. Suprotnosti kapitalističkog sveta koje su ubrzo sazrevale ka Prvom svetskom ratu pritiskivale su i mnoge Jevreje sve više. Antisemitizam u nekim zemljama Srednje i Istočne Evrope još više je ojačao i Jevreji su se u sve većem broju iz njih iseljavali u Zapadnu Evropu i u prekomorske zemlje, naročito u SAD. Posle ugušenih revolucionarnih zbivanja u carskoj Rusiji, 1905 godine, u kojima su i mnogi Jevreji učestvovali, došlo je tamo do novih brutalnih protivjevrejskih mera, od kojih se jedan deo jevrejske omladine spasao odlaskom u Palestinu, gde su već bili stvoreni prvi temelji moderne jevrejske kolonizacije.

Prvi svetski rat teško je pogodio jevrejske mase u oblastima Istočne Evrope koje su bile neposredno uvučene u poprišta ratnih operacija. Mnogi su poginuli, a stotine hiljada ostali su bez ičega. To je takođe pojačalo emigraciju u zemlje Zapadne Evrope i u prekomorske zemlje.

Velika Oktobarska revolucija i stvaranje Sovjetskog Saveza doneli su, doduše, Jevrejima u SSSR punu građansku ravnopravnost, ali ne i puno ostvarenje manjinskih prava. Za vreme građanskog rata i strane intervencije stradali su mnogi Jevreji od belogardis-

kih bandi. Što više je u Sovjetskom Savezu uzimao maha staljin-ski kurs državnog kapitalizma i izolacije prema ostalom svetu, Jevreji u SSSR su gubili svaku vezu sa ostalim Jevrejima, iako je upravo rusko Jevrejstvo imalo ranije vrlo istaknutu ulogu u opšte-jevrejskim zbivanjima. Time je najbrojnija jevrejska grupa u Evropi praktički bila oštećena od ostalog jevrejskog razvoja.

U toku Prvog svetskog rata dolazi do značajnog koraka u ostvarivanju jevrejske države u Palestini. Balfurovom deklaracijom priznato je pravo Jevreja na nacionalno ognjište u Palestini. To je kasnije potvrđeno i odredbama mandata Društva naroda za Palestinu. Posle toga je novi centar u Palestini, uprkos svih poteškoća i ograničenja, i brojčano i po značaju sve više rastao.

Pojava fašizma, a naročito nacizma, imala je krupne i tragične posledice za Jevreje. Progoni u Nemačkoj i u drugim zemljama koje su došle pod njenu vlast i uticaj izazvali su nove talase masovnih emigracija. Samo mali deo izbeglica mogao je naći utočišta u Palestini i drugde i stvoriti novu egzistenciju. Veliki deo ostao je u neizvesnoj situaciji i pretstavljao je veliki teret za druge jevrejske zajednice. Zatim je došla kulminacija tragedije, fizičko uništavanje šest miliona Jevreja u zemljama koje su došle pod vlast fašizma. Taj bestijalni zločin genocida kome nema ravnog u novijoj istoriji, pogodio je fizički, moralno, materijalno i psihički i ogroman broj onih Jevreja koji su nadživeli hitlerovski plan totalnog istrebljenja Jevreja. Stotine hiljada raseljenih lica tražili su novi zavičaj i novu egzistenciju. Jevrejske zajednice koje su bile sretnije sudbine morale su primiti na sebe gigantski teret pomaganja, spasavanja i novog smeštavanja preživelih ostataka strašne tragedije. Vrata mnogih zemalja bila su i ostala zatvorena, a druge su ih teško i tek malo otvorile. Tek 1948 nova država Izrael mogla je široko da otvori svoja vrata za preživle jevrejske žrtve fašizma i druge Jevreje koji su hteli tamo da izgrade svoju bolju budućnost.

Posle svih ovih događaja, krupne promene koje su nastale u Jevrejstvu i koje karakterišu današnje stanje, mogle bi se rezimirati još u sledećem:

Do Drugog svetskog rata još uvek je Evropa bila centralni kontinent jevrejskog života, kako po broju Jevreja tako i po uticaju. U raznim evropskim zemljama živelo je preko deset miliona Jevreja. Danas u Evropi nigde nema velikih jevrejskih centara. Jevreji u Sovjetskom Savezu oštećeni su i izloženi procesu jedne forsirane asimilacije, pa čak i novim oblicima diskriminacije. Nije mnogo drukčiji položaj ni u sovjetskim satelitskim zemljama. U zemljama koje su bile pod fašističkom okupacijom žive još samo malobrojni ostaci nekadašnjih jevrejskih zajednica koje su najvećim delom istrebljene, a od preživelih se znatan deo iselio u Izrael ili u druge vanevropske zemlje. Od zemalja koje nisu bile pod fašističkom okupacijom, jedino u Velikoj Britaniji postoji još brojnija i značajnija jevrejska zajednica u Evropi. One u Švajcarskoj i Švedskoj su malobrojne i bez većeg uticaja na ostalo jevrejsko zbivanje.

Glavni aktivni centri Jevrejstva prešli su u vanevropske zemlje. Od njih je brojčano najjači centar u SAD sa pet i po miliona Jevreja, a nastali su dosta značajni centri i u Južnoj Americi, Kanadi, Južnoj Africi. Zaostale jevrejske zajednice u Severnoj Africi i u arapskim zemljama Prednjega Istoka nalaze se u nepovoljnoj ekonomskoj i pravnoj situaciji.

Novi i, po opštejevrejskom značaju, najvažniji centar nastao je u Palestini. Od šestohiljada Jevreja koliko ih je tamo bilo u momentu proglašenja države Izrael, njihov broj se već popeo na milion i po.

U toku burnih događaja poslednjih decenija i masovnih migracija, koje su oni prouzrokovali, nastale su i mnoge nove jevrejske zajednice u raznim zemljama gde ih doskora uopšte nije bilo, počev od Japana do nekih egzotičnih ostrva u Okeanima.

Nastale su dalje krupne promene u socijalnoj strukturi i duhovnom liku Jevrejstva. U zemljama gde je prestao kapitalistički poredak Jevreji su se najvećim delom svrstali u redove državnih službenika i službenika socijalističke privrede, a manjim delom u slobodne intelektualne profesije, zanatlije, radnike itd. U Izraelu se odigrava složeni i osobeni proces postepenog pretvaranja znatnih delova stanovništva u individualne i kolektivne seljake i industrijske radnike. U zemljama Zapadne Evrope i u prekomorskim zemljama promene u socijalnoj strukturi su manje ali ipak postoje. Naročito je karakterističan porast Jevreja u redovima industriskog radništva u SAD, a takođe i u redovima tehničke inteligencije tamo i drugde.

Tradicionalni jevrejski jezici dijaspore (jidiš, ladino) i posebno kulturno stvaralaštvo koje je za njih vezano sukcesivno nestaju. U Izraelu ih sve više potiskuje obnovljeni jevrejski jezik (hebrejski), a u ostalim zemljama jezici tih zemalja.

Opšta naobrazba i školovanje znatno su podigli kulturni nivo. Broj Jevreja koji učestvuje u naučnom, književnom i umetničkom stvaranju u mnogim zemljama i dalje je porastao. Oni u znatnom broju učestvuju i u političkom i ostalom društvenom životu u mnogim zemljama. Religiozna orijentacija, koja je vekovima prožimala jevrejski život u daljem je opadanju, a Jevreji su vrlo brojno angažovani u progresivnim pokretima i zbivanjima.

Ukupna slika današnjeg Jevrejstva kao celine vrlo je složena i raznolika. Postoji nepregledni broj raznih jevrejskih lokalnih organizacija — političkih, kulturnih, verskih, humanitarnih, naučnih, sportskih itd. One su objedinjene u raznim širim organizacijama zemaljskog, regionalnog ili međunarodnog obima. Među njima postoje razni oblici saradnje i borbe.

Sve u svemu, promene koje su nastale u poslednjim decenijama u svakom pogledu su ogromne. Jevrejstvo je u velikoj meri izgubilo svoje tradicionalne karakteristike. Ono je danas heterogenije nego ikad ranije, ali istovremeno i organizovanije nego ikada ranije. Nje-

gova sadašnja generacija doživela je najveću tragediju, gubitak jedne trećine celokupnog Jevrejstva od pre Drugog svetskog rata. A ta ista generacija doživela je i najveći događaj u jevrejskoj istoriji poslednjih 2.000 godina — ostvarenje jevrejske države.

V

Posle ovog sumarnog prikaza najnovijeg razvoja vratimo se još jednom na one tri koncepcije koje smo ukratko već karakterisali kao najznačajnije od kraja XIX st. naovamo. Ako posmatramo današnje Jevrejstvo kao celinu, videćemo da sve tri i dalje dejstvuju, iako su se odnosi među njima umnogome pomerili, a i unutar svake od njih došlo je do izvesnih promena.

Proces asimilacije i danas je u toku. Mnogi jevrejski pojedinci, pa i manje ili veće grupe, postepeno se pretapaju u svoje šire nejevrejske sredine i gube svaku vezu sa Jevrejstvom. No isto tako vidimo da znatno veći broj pojedinaca i grupa želi da sačuva svoju jevrejsku svest i polaže pravo na to da uživa manjinska prava kao posebna grupa, iako ne misle na teritorijalnu koncentraciju u jevrejskoj državi. To se odražava u mnogobrojnim i raznim jevrejskim organizacijama i ustanovama, u raznim oblicima jevrejskog vaspitanja, u jevrejskoj štampi i publicistici, u raznim granama judaističkih nauka, jevrejske literature i umetnosti. Svega toga ima u svima zemljama gde Jevreji žive, a naročito tamo gde ih ima u iole znatnijem broju. Najzad, i cionistička koncepcija zadobila je vrlo veliki krug organizovanih pristalica ili simpatizera među Jevrejima u svetu, Za svega pedeset godina od stvaranja svoje političke organizacije ona je ostvarila svoj glavni cilj: jevrejsku državu.

Ne želimo da se upuštamo u proročanstva u pogledu dalje budućnosti. Ali za skoriju budućnost se sa sigurnošću može predvideti da će sve tri koncepcije dejstvovati i dalje. Zavisice od niza spoljnih i unutrašnjih faktora gde i koliko će koja od njih doći do jačeg izražaja.

Nesumnjivi je fakat da je asimilacija prirodna pojava kako u biološkom tako i u društvenom smislu reči. Normalno je da se pojedinci i grupe, koje kroz duže vreme žive u nekoj određenoj sredini, njoj sve više prilagođavaju i najzad s njom potpuno identifikuju. Ali i zakonitost asimilacije ima svojih granica. Ako se ona forsira pritiskom od strane većine onda nužno stvara kompleks otpora na strani manjine. S druge strane, ako su težnje za asimilaciju kod manjine suviše nagle i nametljive, to nužno izaziva otpor kod većine. Iskustva prošlosti su pokazala da forsirane asimilacije nisu davale dobre rezultate ni za asimilatore ni za asimilante. Iskustvo je takođe pokazalo da ni visoki stepen asimilovanosti, recimo Jevreja u Nemačkoj, nije ih zaštitio od strahovite katastrofe. Ali ako u svetu bude što više istinske demokratije i ravnopravnosti a što manje formalne i stvarne diskriminacije, biće i više

uslova za prirodni tok postepene asimilacije. Vrlo je verovatno, da će se pod takvim uslovima mnogi Jevreji potpuno asimilovati.

Što se tiče manjinskih prava, njihovo priznanje spada danas među sve opštije usvojene standarde civilizacije. Nije slučajno da su i Jevreji u borbi za priznanje manjinskih prava odigrali znatnu ulogu, jer su na njima bili maksimalno zainteresovani. Izvesno je da će jačanje ovakvog shvatanja potkrepiti i organizacione forme jevrejskih manjinskih grupa i njihovu specifičnu sadržinu. No ne treba izgubiti iz vida ni okolnost da Jevreji u dijaspori ne žive nigde kao kompaktna manjina i da su zato — pod uslovima istinske demokratije i ravnopravnosti — izloženi bržoj asimilaciji nego druge manjine koje žive u čvršćem teritorijalnom kontinuitetu. Izgleda paradoksnno, ali je ipak tako, da se Jevreji nužno moraju boriti svagde za demokratiju i ravnopravnost, ako žele da se zaštite od diskriminacije i da slobodno uživaju manjinska prava; ali istovremeno, ostvarenje pune demokratije i ravnopravnosti stvara više preduslova za asimilaciju i time i za gubljenje manjinskih karakteristika čije je održavanje jedan od motiva u njihovoj borbi za demokratiju.

Cionistički pokret i jevrejska država imaju takođe dvostruku ulogu u celom tom zbivanju. Njihova pojava je pojačala nacionalnu svest kod mnogih Jevreja. U tom smislu oni deluju kao faktor održanja Jevrejstva ne samo u Izraelu nego i van njega. Stvaranje države Izrael pozdravili su sa simpatijama skoro svi Jevreji u svetu koji su se o tome mogli slobodno izraziti. Ogromna većina njih ukazuje joj moralnu i materijalnu pomoć. Mnogi još žele da se presele u nju a za druge ona pretstavlja potencijalno utočište za slučaj novih diskriminacija i progona. U njoj se stvaraju kulturne vrednote koje sa interesom prate i primaju široki krugovi Jevreja u svim krajevima sveta. S druge strane, ona utiče donekle i u suprotnom pravcu tj. u pravcu ubrzanja asimilacije. Posle prvog oduševljenja i prvih talasa masovnih iseljavanja, oseća se izvestan zastoj. Pored svih simpatija, Jevreji u raznim zemljama su svesni toga da problemi Izraela nisu ni potpuno ni isključivo njihovi problemi, nego da su konkretni problemi njihovog svakodnevnog života i njihove stvarne situacije često sasvim drugi i bliže vezani sa problemima zemalja u kojima žive i rade. Za one koji se nisu iselili u Izrael ili se iz bilo koga razloga neće tamo iseliti u dogledno vreme od nekoliko decenija, Izrael će postati sve više specifično „izraelski“, a sve manje „jevrejski“. Vizija o utopiskoj jevrejskoj državi kroz teške vekove dijaspore mogla je biti jedan od faktora povezivanja. Realnost konkretne države Izrael može da ubrza polarizaciju u oba pravca: kod jednih u pravcu jačanja jevrejske svesti, kod drugih u pravcu brže asimilacije.

Sa gledišta održavanja istoriskog kontinuiteta Jevrejstva potpuna asimilacija pretstavlja svakako gubitak. Oni Jevreji koji su se pretopili ili će se pretopiti u druge narode prestaju da budu pozitivan faktor u tom održavanju, bez obzira na to da li i u kojoj meri su time rešili svoje pitanje kao ljudi i građani. Iako je danas ima, takve

potpune asimilacije ipak još nema u toj srazmeri, da bi ona brzo mogla ugroziti opstanak Jevrejstva kao celine. Još uvek je znatno veći broj onih koji na jedan ili drugi način deklarišu svoju pripadnost Jevrejstvu i u izvesnoj meri učestvuju u njegovom životu, pa makar se i nalazili na raznim stepenima procesa asimilacije. Oni su još uvek više ili manje aktivan faktor jevrejskog zbivanja. Danas živi u svetu oko 12 do 13 miliona Jevreja, i to u 97 raznih zemalja u svetu, od čega oko jedan i po miliona u Izraelu. To znači da dijaspora pretstavlja još uvek oko 90% Jevreja, a Izrael oko 10%. Sa gledišta istoriskog kontinuiteta Jevrejstva, nesumnjivo je, da već i danas, a još više u perspektivi budućnosti, manjina u Izraelu ima kudikamo veći značaj nego što to izražava njegov procentualni odnos prema većini u dijaspori.

Već smo napomenuli, da će dalje dejstvo izloženih osnovnih koncepcija i njihov odnos snaga zavisiti od niza spoljnih i unutarnjih faktora. Od tih spoljnih faktora treba se još malo zadržati na antisemitizmu (tačnije rečeno — judeofobiji). Antisemitizam je barem toliko star koliko i život Jevreja u dijaspori. On ima razne ekonomske, političke i psihološke komponente, a njegovi pojavni oblici su se često menjali. Upravo zato jer je pratio istoriju Jevreja kroz tako dugo vreme, kod mnogih Jevreja postojalo je uverenje ili nesvesno osećanje da je on neminovan sve dotle dok Jevreji budu živeli u dijaspori. Iako takvo uverenje i osećanje nije tačno, ono nije ni nerazumljivo, ako se imaju u vidu gorka iskustva od 2.000 godina, pa i najnovija iskustva naših dana. Ako se moglo dogoditi ono što se dogodilo tj. da je usred „civilizovane“ Evrope i usred XX st. na najbrutalniji način izvršeno ponižavanje, mučenje, pljačkanje i istrebljenje 6 miliona Jevreja, i to prvenstveno zato jer su bili Jevreji, a bez ikakvog obzira na pol i uzrast, bogatstvo i siromaštvo, konzervativnost ili progresivnost, onda se ne treba čuditi ni tome da su Jevreji postali još osetljiviji, katkada i preosetljivi na svaku pojavu koja pretstavlja ne samo izraziti antisemitizam, nego i latentnu klicu iz koje bi se on mogao razviti. Takvih pojava, stvarnih i potencijalnih, ima i danas, iako se u ovom trenutku ne pojavljuju u tako tragičnim formama kao za vreme hitlerizma. Da li, gde, kada i u kojoj meri one opet mogu ojačati, zavisi u mnogo manjoj meri od Jevreja, a u kudikamo većoj od drugih okolnosti unutarnjeg društvenog razvoja u raznim zemljama i međunarodnih odnosa u svetu. Njihov porast ili opadanje će svakako uticati i na to, kako će i u kojoj meri izložene osnovne koncepcije delovati među Jevrejima.

Još jedna okolnost zaslužuje da bude istaknuta. To je činjenica da je koncepcija o Jevrejima kao narodu u toku poslednjih decenija sebi sve više prokrčila put. Ona doduše nije ni danas opšteusvojena ni kod Jevreja ni kod ne-Jevreja, ali je nesumnjivo da je stekla mnoga i vrlo autoritativna priznanja. Od Balfurove deklaracije pa preko mandata Društva naroda za Palestinu sve do odluke Generalne skupštine Ujedinjenih nacija o stvaranju je-

vrejske države, u raznim aktima od međunarodnog pravnog značaja došlo je do izražaja shvatanje velikog dela sveta da su Jevreji — narod. Isto shvatanje došlo je do izražaja i u zakonodavstvu i u praksi mnogih zemalja. U nizu zvaničnih pravnih tekstova Jevreji se tretiraju kao narod, nacionalnost, narodna manjina i sl. i priznaju im se razna manjinska prava. Uostalom, to shvatanje se manifestovalo i u saglasnosti mnogih država da se Jevreji iz njihovih zemalja slobodno iseljavaju u Izrael. Čak i Sovjetski Savez koji je pokazivao otpor protiv takvog shvatanja, nije mu se mogao potpuno odupreti. Jevrejima Sovjetskog Saveza doduše nije priznato pravo da održavaju slobodnu vezu sa ostalim delovima Jevrejstva i da se iseljavaju u Izrael, ali su im priznata izvesna manjinska prava unutar Sovjetskog Saveza koja su, bar donekle, bila i primenjivana. Štaviše, u okviru SSSR stvorena je Jevrejska autonomna republika u Birobidžanu koja je trebalo da predstavlja za sovjetske Jevreje neki surogat za Palestinu. Taj eksperimenat u praksi nije doneo nikakve rezultate koji bi bili spomena vredni, u šta dalje nije potrebno ovde ulaziti, ali je ipak jedan od dokaza za priznanje jevrejske narodnosti.

Razume se, jevrejski narod u dijaspori ne može potpuno pre-rasti u kvalitet nacije. Taj proces se može desiti jedino u Izraelu. I stvarno se i dešava sa Jevrejima koji tamo žive ili će još onamo doći. Tu postoje svi elementi za formiranje nacije: kompaktna teritorija, formiranje zajedničkog jezika, zajedničke ekonomike, kompaktnog psihičkog ambijenta, pa i zajednička državna vlast. Iz ljudskog materijala jevrejskog naroda stvara se izraelska nacija. Danas su oni jedan drugom još vrlo bliski i vrše jaki uzajamni uticaj. Niko ne može sa sigurnošću predvideti dokle će to tako biti i kakvi će biti krajnji rezultati za Jevreje u Izraelu i u dijaspori.

Sa takvim aspektima o nekim glavnim pojavama jevrejskog razvoja koji nam se za našu temu čine važnim, a koji su daleko od toga da bi bili potpuni, prelazimo na izlaganja o Jevrejima u Jugoslaviji.

B) JEVREJI U STAROJ JUGOSLAVIJI

VI

Na tlu današnje Jugoslavije Jevreji žive još od pre rimskih vremena. Verovatno je da ih je bilo u nekim našim krajevima još u doba kada je antička jevrejska država postojala. Otada pa do danas, dakle kroz 2.000 godina, susrećemo ih u raznim vremenima i na raznim mestima. Neke naše današnje jevrejske opštine mogu dokazati kontinuitet od više stotina godina. Najstariji tragovi nalaze se u Makedoniji i Dalmaciji, ali ima ih i u predelima rimske Panonije odn. današnje Vojvodine. Ima ih u Hrvatskoj za vreme domaćih dinastija, kao i u Srbiji za vreme Nemanjića. Došli su iz

grčkih zemalja, iz Zapadne i Srednje Evrope, iz raznih delova Turske carevine. O nekim grupama sačuvali su se samo sporadični tragovi, druge možemo pratiti kroz duži period pa im se onda gubi trag. Susrećemo ih na našem Jadranskom Primorju, u Sloveniji, u unutrašnjosti Hrvatske i Bosne, Srbije, Makedonije i Vojvodine — u raznim epohama. Njihova sudbina je umnogome slična sudbini jevrejskih zajednica u drugim zemljama Evrope i posebno Balkanskog Poluostrva. Mnogobrojne migracije koje su toliko karakteristične za istoriju Jevreja u dijaspori, znatno utiču i na istoriju Jevreja u jugoslovenskim zemljama. Dovoljno je potsetiti na pr. da je posle izгона Jevreja sa Pirinejskog Poluostrva, krajem XV st., došao priličan broj tih „španskih“ Jevreja i u jugoslovenske zemlje. Mnogi su došli u toku velikih migracija iz istočno-evropskih zemalja. Novodošavši pomešali su se sa ranije naseljenima i iz tog mešanja se formirao dalji lik jevrejskih zajednica u jugoslovenskim zemljama. Mi se nećemo zadržati više na ovoj daljoj prošlosti koja je, bar u glavnim crtama, poznata, a delimično već i naučno obrađena, iako mnoga pojedinačna pitanja još nisu dovoljno istražena, a celokupnost toga zbivanja još čeka svoga istoriografa.

VII

Stvaranjem jugoslovenske države 1918 godine našli su se u okviru iste države Jevreji Srbije i onih jugoslovenskih zemalja koje su dotle bile u sastavu Austro-Ugarske. Među njima je bilo dosta razlika po poreklu, jeziku, kulturi, tradicijama pa i socijalnoj strukturi. U krajevima južno od Save i Dunava bili su većinom Sefardi, a u ostalim krajevima Aškenazi. Građanska emancipacija je već bila ostvarena. Izuzev Vojvodine, gde je asimilacija bila više orijentirana prema mađarskoj i nemačkoj kulturi, u ostalim našim krajevima asimilacija je već bila orijentirana prema kulturi jugoslovenskih naroda.

Pored svih postojećih razlika, zajednički interesi i ciljevi uskoro su povezali Jevreje u Jugoslaviji u organizacionu celinu koja ih je sve više približavala i u sadržajnom pogledu. Tako je nastala jevrejska zajednica u Jugoslaviji, zajednica jugoslovenskih Jevreja. Još 1920 godine stvoren je Savez jevrejskih opština a i mnoge druge zajedničke kulturne, socijalne i nacionalne organizacije i ustanove jugoslovenskog Jevrejstva u kojima su se povezivale mnogobrojne lokalne ustanove (na pr. Savez jevrejskih omladinskih udruženja, Savez cionista itd.). Period od 1918 do 1941 godine je uglavnom dobro poznat. Iz njega se sačuvalo dosta arhivskog materijala, štampe i drugih publikacija, iako je veoma mnogo toga nestalo u buri Drugog svetskog rata i fašističke okupacije. No ni za taj period još nije data celovita istorisko-sociološka obrada, pa ćemo ovde istaknuti bar neke važnije momente koji nam se čine značajnim za razumevanje najnovijih događaja.

Oko dve trećine Jevreja u predratnoj Jugoslaviji bili su poreklom iz istočno-evropskih i srednjo-evropskih zemalja (Češka, Slovačka, Mađarska, Poljska, Austrija, Rusija itd.) tzv. Aškenazi, a oko jedna trećina bili su Jevreji poreklom iz Španije, Portugalije, Italije, Turske i drugih balkanskih zemalja, tzv. Sefardi. Pred Drugi svetski rat bilo je 117 jevrejskih opština od kojih 105 učlanjenih u Savezu jevrejskih veroispovednih opština, a 12 u Udruženju jevrejskih ortodoksnih opština. U mestima gde je bilo i Sefarada i Aškenaza u većem broju, postojale su po pravilu posebne sefardske i aškenaske opštine. Slično je bilo i u mestima gde je bilo u većem broju ortodoksa i neologa.

Prema poslednjim statističkim podacima iz 1939/40 g. koji se mogu smatrati dosta pouzdanim, u Jugoslaviji je tada bilo oko 71.000 jugoslovenskih Jevreja i oko 3.000—5.000 Jevreja stranog državljanstva među kojima mnogo izbeglica iz Nemačke, Austrije i Čehoslovačke koji su pobešli ispred hitlerovskog fašizma i našli ovde kraće ili duže utočište. Jevreja je bilo u svim krajevima Jugoslavije izuzev Crne Gore, gde je bilo samo pojedinaca, i Slovenije, gde je bilo svega nekoliko desetina duša. Pretežni broj Jevreja živio je u većim i srednjim gradovima. U 11 mesta (Beograd, Zagreb, Sarajevo, Subotica, Novi Sad, Skoplje, Osijek, Zrenjanin, Bitolj, Senta i Zemun) živelo je oko tri četvrtine Jevreja u Jugoslaviji. Ostali su živeli po manjim gradovima, a donekle i po selima.

Interesantni su i neki podaci o profesijama koje takođe potiču iz 1939/40 god. Bilo je oko 2.000 zanatlija, 5.000 trgovaca, 550 lekara, 350 advokata, 170 inženjera, 100 apotekara, 60 veterinara, 130 profesora i učitelja, 350 rabina i drugog svešteničkog i laičkog osoblja u službi jevrejskih opština i ustanova, 400 industrijalaca, 120 bankara, menjača i sl., 500 državnih i samoupravnih činovnika, 4.200 privatnih činovnika, 1.300 trgovačkih zastupnika, putnika i sl., 300 industriskih radnika, 130 poljoprivrednika i oko 700 ostalih zanimanja. Ostalo su domaćice, starci i starice, deca, stalno bolesni i druga lica bez privrednih profesija.

Takođe su zanimljivi i podaci o školskoj omladini iz iste godine: 3.200 učenika osnovnih škola, 3.000 učenika gimnazija i sličnih srednjih škola, 550 učenika trgovačkih akademija, srednjih tehničkih i drugih stručnih škola, 700 studenata na univerzitetima i drugim visokim školama, 350 učenika u privredi.

Kako se iz prednjih podataka vidi, Jevreji u staroj Jugoslaviji pripadali su najvećim delom sitnoj i srednjoj buržoaziji. Mali broj pripadao je krupnoj buržoaziji, seljaštvu i industriskom proletarijatu. Veoma je veliki broj inteligencije. Ovakva socijalna struktura bila je rezultat dugog razvoja u čiju dalju analizu ovde ne možemo ulaziti.

U staroj Jugoslaviji Jevreji su do 1940 god. bili formalno ravnopravni građani. Njihov status kao verske zajednice bio je uređen zakonom. Bio im je priznat i status narodne manjine (iako o tome nije postojao poseban zakonski propis), jer je bilo dozvo-

ljeno stvaranje raznih udruženja i ustanova sa jevrejskim nacionalnim, kulturnim, sportskim i sličnim ciljevima. Međutim, i pored formalne ravnopravnosti, stvarna ravnopravnost nikada nije bila potpuna. Na razne načine su reakcionarni krugovi trpeli ili podržavali društvenu diskriminaciju koristeći se pri tome vekovnim predrasudama koje su se održale kao relikti ranijih vremena. Ipak, antisemitizam nije bio naročito intenzivan sve do Hitlerovog dolaska na vlast u Nemačkoj, kao što ni u starijoj istoriji Jevreja u jugoslovenskim zemljama ne nailazimo na takve masovne progone kakvi se susreću u drugim zemljama.

Kao rezultat njihove stvarne situacije, a pod uticajem društvenog razvoja u Jugoslaviji i raznih strujanja u jevrejskom svetu, i kod Jevreja u Jugoslaviji susrećemo istovremeno dejstvo raznih tendencija. U odnosu prema Jevrejstvu nailazimo na asimilatorne tendencije u jugoslovenskom, srpskom, hrvatskom i donekle još u mađarskom pravcu. Kod nekih — iako manjeg broja — te tendencije idu do krajnjih konsekvencija potpunog prekidanja veza sa Jevrejstvom. Kod drugih idu samo do izvesne mere (Srbi mojsijevе vere, Hrvati izraelitičke veroispovesti i sl.). No znatan — a svakako najbolje organizovani — deo Jevreja u Jugoslaviji bio je jevrejski nacionalno orijentisan, deklariseo se po narodnosti kao Jevrejin i učestvovao manje ili više aktivno u raznim grupacijama cionističkog pokreta. U odnosu na opšte društveno zbivanje, pretežni broj Jevreja bio je orijentiran liberalno-buržoaski, ali je bio priličan broj onih, naročito u redovima inteligencije i omladine, koji su se orijentirali prema radničkom pokretu, bilo kao aktivni učesnici u njemu i u organizacijama koje su bile pod njegovim uticajem, bilo kao simpatizeri. Pa i u krugovima cionista stalno je rastao broj omladinaca i intelektualaca u levim cionističkim grupacijama koje su povezivale cionističke i socijalističke tendencije.

Poslednjih godina pred Drugi svetski rat, i u Jugoslaviji su profašistički i reakcionarni režimi počeli i zvanično da podržavaju antisemitizam. Važnu ulogu u tome igrale su i razne fašističke i profašističke organizacije (ljotićeovci, ustaše, križari, kulturbundovci itd.). Usled svega toga, položaj Jevreja u Jugoslaviji se pogoršavao. Sistematska antisemitska propaganda sve je više uzimala maha, a u 1940 godini dolazi i do prvih zakonskih mera kojima se ograničava formalna građanska ravnopravnost. Za vreme vlade Cvetković-Maček izdati su tzv. Korošćevi zakoni kojima se ograničava pravo školovanja za jevrejsku omladinu u srednjim i visokim školama i zabranjuje Jevrejima trgovina životnim namirnicama. Uvedena su i razna ograničenja u vojsci — većinom putem poverljivih naređenja — koja su isključila Jevreje iz nekih rodova vojske, otežavala im polaganje oficirskih ispita i sl. Obruč fašističkog pritiska oko Jugoslavije spolja i unutarnje jačanje profašističkih tendencija pretkazivali su tragične dane za Jevreje u Jugoslaviji.

Broj Jevreja u Jugoslaviji nikada nije bio velik, ni u odnosu na ukupno stanovništvo Jugoslavije (oko 1/2%) ni u odnosu na

ukupan broj Jevreja u svetu (ispod 1/2%). Stoga oni nisu predstavljali važan faktor ni u životu Jugoslavije ni u opštejevrejskom zbi-
vanju. Ipak je činjenica, da su oni, srazmerno prema malome broju, živo učestvovali u ekonomskom, društvenom i kulturnom životu Jugoslavije kao i jevrejskog naroda. U oba pravca dali su impo-
zantan broj uglednih i sposobnih javnih radnika i kulturnih stva-
ralaca. Jevrejski život bio je dosta intenzivan. Pored već pomenutih jevrejskih opština i mnogobrojnih udruženja i organizacija, posto-
jale su bogate jevrejske biblioteke i arhive, nekoliko jevrejskih
novina i časopisa, priličan broj edicija iz oblasti jevrejske istorije, književnosti, sociologije, cionistike itd. Posebnih jevrejskih škola, izuzev Srednjeg jevrejskog teološkog zavoda u Sarajevu, nije bilo, ali su postojali mnogobrojni kursevi, sletovi, logorovanja i sl. koji su služili jevrejskom vaspitanju omladine.

Verski život bio je u postepenom, ali stalnom opadanju. Pro-
ces laicizacije jevrejske zajednice najbrže se ispoljavao kod omla-
dine i inteligencije. Jačanjem modernih tendencija sve više su se
gubile tradicionalne razlike između Aškenaza i Sefarada kao i njihovi
tradicionalni jezici (ladino, jidiš).

Sa Jevrejstvom u inostranstvu bilo je živih veza. Centralne je-
vrejske ustanove i organizacije u Jugoslaviji bile su učlanjene u
raznim jevrejskim organizacijama svetskog karaktera ili su sa njima
sarađivale.

Iako malobrojno, dobro organizovano, na srazmerno visokom
kulturnom nivou i visokom stepenu jevrejske svesti, — ni Jevrej-
stvo Jugoslavije, naravno, nije bilo jedinstveno iznutra. U njemu
su se odražavale i sukobljavale razne suprotnosti ekonomskog, po-
litičkog, verskog i kulturnog karaktera. Kao celina, ono je bilo živo
i raznoliko i uživalo je u jevrejskom svetu lep ugled koji je znatno
premašio njegovu brojnu snagu. U takvom stanju ga je zatekao
fašistički napad na Jugoslaviju.

C) OD APRILA 1941 DO OSLOBOĐENJA

VIII

Sa 6 aprilom 1941 godine počela je najveća tragedija u istoriji
Jevreja u Jugoslaviji. Još od prvih dana nacističko-fašistički oku-
patori i njihovi izdajnički domaći pomagači počeli su sa nizom
najbrutalnijih mera protiv njih, a s krajnjim ciljem njihovog to-
talnog uništenja. Mi nećemo ovde prikazivati strahovite fašističke
zločine i neopisivo stradanje jugoslovenskih Jevreja, jer smatramo
da je to, bar uglavnom, poznato. Jugoslovenska Državna komisija
za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača kao i njene
zemaljske komisije po pojedinim republikama, uz saradnju čitave
mreže regionalnih i lokalnih komisija, prikupile su i sredile još za
vreme trajanja rata, a najviše posle Oslobođenja, ogroman mate-
rijal o tome. On se dalje dopunjavao i procesima koji su vođeni u
Jugoslaviji i u inostranstvu protiv zločinaca koji su dopali u ruke

pravde. Postoje hiljade pisanih i štampanih dokumenata, iskaza stotina preživelih svedoka, protokoli o ekshumaciji masovnih grobnica kao i nekoliko veoma iscrpnih elaborata koji su posebno izrađeni o tom pitanju. Delovi toga materijala publikovani su već u raznim službenim saopštenjima pomenutih državnih i zemaljskih komisija i drugde, iako najveći deo još dosada nije publikovan, nego se nalazi u arhivama Vojno-istoriskog instituta u Beogradu, javnih tužioštava FNRJ i narodnih republika, sudova i muzeja, a takođe ga ima i u istorisko-muzejskoj zbirci Saveza jevrejskih opština i u sličnim zbirkama u inostranstvu. Na osnovu materijala koji su mu bili pristupačni, Savez jevrejskih opština Jugoslavije izdao je u jesen 1952 godine knjigu „Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji“ koja sadrži sažeti i dokumentovani prikaz na 200 strana teksta sa oko 100 foto-dokumenata. Ova strahovita tema obrađena je delimično i u raznim književnim i publicističkim radovima. Svakako još pretstoji zadatak da se vremenom ceo materijal obradi i publikuje, no i ono što je dosada na tom polju urađeno daje dovoljno obuhvatnu sliku koja pokazuje da su fašistički zločinci vršili uništavanje Jevreja u Jugoslaviji uglavnom na isti način po kome su radili u drugim zemljama, koje su došle pod njihovu vlast, ali po bestijalnosti i brutalnosti još i strašnije.

Počevši od prvih mera ponižavanja i pljačke pa do masovnog istrebljenja u raznim logorima smrti na teritoriji okupirane Jugoslavije i van nje, nemački fašisti i njihovi mađarski, bugarski i italijanski sateliti, a u ne manjoj meri domaći folksdojčeri, ustaše, ljotićevci, nedićevci i četnici, izvršili su masovne i pojedinačne zločine prema narodima i građanima Jugoslavije uopšte, a posebno i prema jugoslovenskim Jevrejima. Bilo je možda nijansnih razlika u njihovim zločinima, ali su u krajnjoj liniji svi imali isti cilj. Kao rezultat svega toga, zajedno sa skoro dva miliona drugih građana Jugoslavije i zajedno sa šest miliona drugih Jevreja u Evropi, izgubilo je živote oko 80% Jevreja u Jugoslaviji tj. oko 60.000 ljudi, a da i ne govorimo o tome da su skoro u potpunosti uništene i opljačkane sva jevrejska društvena i privatna imovina i kulturne dragocenosti. Bilans ovog strahovitog stradanja koje je trajalo pune četiri godine, po svom jezivom efektu procentualno zaostaje jedino za tragedijom Jevreja u okupiranoj Poljskoj. Pored 60.000 ubijenih, među onima koji su preživeli to užasno doba veliki je broj onih koji do danas nose na sebi teške tragove strahovitih patnji u vidu raznih oblika invaliditeta, teških bolesti, psihičkih i nervnih poremećaja.

IX

No kada se govori o periodu od 1941 do 1945 godine treba istaknuti da Jevreji Jugoslavije nisu bili samo mučeničke žrtve fašističkih zločina, nego su u srazmerno dostojnom broju učestvovali

u aktivnoj borbi protiv smrtnih neprijatelja jugoslovenskih naroda, jevrejskog naroda i celog naprednog čovečanstva.

Ogroman broj Jevreja već je bio odveden u zatvore i logore, a delimično i ubijen, pre nego što se Narodno-oslobodilačka borba u Jugoslaviji rasplamsala u svojoj punoj širini. Kao elemenat koji je živeo pretežno u gradovima gde je fašistička vlast bila najviše koncentrisana, a delimično i smeten brutalnošću kolektivnih mera protiv njih, Jevreji su bili sputani da od samog početka učestvuju u borbi u onoj meri u kojoj bi to inače bilo moguće. Kada se prednje ima u vidu, srazmerno je veliki broj Jevreja uspeo da se postepeno priključi borbi. Materijali o tome još nisu u celosti prikupljeni i obrađeni, a biće u svoje vreme predmet posebne publikacije. No već i dosadašnji rezultati istraživanja pokazuju, da procentualno učešćem Jevreji u toj borbi ne zaostaju za ostalim građanima Jugoslavije. Oni su u toj borbi učestvovali u prvom redu kao antifašisti i građani, ali mnogi od njih i kao svesni Jevreji, kao što su učestvovali mnoge stotine hiljada Jevreja u redovima svih savezničkih armija, a desetine hiljada u pokretima otpora i u partizanskim akcijama u okupiranim zemljama, svesni toga da je u ovom ratu u pitanju „biti ili ne biti“ za mnoge narode pa i za Jevreje.

Bilo ih je među prvoborcima NOB još od 1941 godine, a mnogi su se priključili docnije, naročito posle sloma fašističke Italije kada su oslobođeni znatni delovi našeg Primorja. Bilo ih je u Narodno-oslobodilačkom pokretu i na neoslobodenoj teritoriji. Učestvovali su u ilegalnim antifašističkim organizacijama u ratnom zarobljeništvu u Nemačkoj i Italiji a takođe i u antifašističkom radu u internirskim logorima i u izbeglištvu. I među Jevrejima poreklom iz Jugoslavije koji su se još pre rata iselili u Palestinu, SAD i druge zemlje, bilo je onih koji su rečju i delom pomagali narodno-oslobodilački pokret. Svako od ovih pitanja zaslužuje da bude detaljnije proučeno i razrađeno.

Nije moguće upuštati se ovde u nabranje imena, pa ni najistaknutijih. Dovoljno je ako spomenemo da među nosiocima najvišeg ratnog odlikovanja Nove Jugoslavije, Ordena narodnog heroja dosada ima 12 poginulih i živih jugoslovenskih Jevreja, a da i ne govorimo o brojnim nosiocima drugih visokih odlikovanja za hrabrost, te vojničke i druge zasluge za narodno-oslobodilački pokret. Nije mali broj onih koji su postigli visoke činove u novoj Jugoslovenskoj armiji za vreme rata i posle toga, te i danas u njoj služe.

S druge strane, skoro uopšte nije bilo jugoslovenskih Jevreja koji su saradivali sa fašističkim okupatorima i njihovim izdajničkim domaćim pomagačima ili su se inače okaljali krvlju i patnjama svoje braće. Takvi sramni slučajevi mogu se nabrojati na prste.

X

Pored mučeničkog stradanja i aktivnog učešća u borbi, treba posebno napomenuti da ni za vreme najstrašnijih uslova rata i fašističke okupacije nije potpuno zamro ni jevrejski rad. Gde god

i dokle god je to bilo moguće, i pod samom okupacijom, funkcionisale su neke jevrejske opštine i ustanove i trudile su se da bar malo ublaže strahovite patnje koje su zadesile jevrejsku zajednicu. A takođe i u ratnom zarobljeništvu, internaciji i izbeglištvu, gde god se skupila makar i manja grupa jugoslovenskih Jevreja, svagde se negovao jevrejski društveni, kulturni, verski i humanitarni rad. Raspoložemo sa neobično interesantnim materijalima o kulturnim priredbama, kursevima jevrejske istorije i jezika, proslavljanju jevrejskih praznika, održavanju verske službe i uzajamnom socijalnom pomaganju. Sve se to obavljalo i održavalo često pod najtežim i najopasnijim uslovima, pri čemu još treba napomenuti da su i jevrejske organizacije iz savezničkih ili neutralnih zemalja nalazile puta i načina da ukažu izvesnu pomoć u takvoj aktivnosti pa čak i da malom delu jugoslovenskih Jevreja omogućе begstvo iz fašističkog pakla. I to su teme koje treba još detaljno obraditi i objaviti. Samo primerice navodimo da je u logorima zarobljenih jugoslovenskih oficira u Nemačkoj bilo na okupu oko 400 Jevreja koji su ne samo skoro stoprocentno učestvovali u antifašističkom pokretu u logorima, nego su gajili i jevrejski život i rad. U njihovoj sredini su još u vreme kulminacije fašističke vlasti diskutovani i izrađeni prvi planovi za obnovu jevrejske zajednice u Jugoslaviji, koji su se posle Oslobođenja dobrim delom i ostvarili. Oni su uspevali da iz svojih logorskih plata doture srazmerno velika materijalna sredstva za pomaganje jevrejskih interniraca u nekim koncentracionim logorima ili pojedinih Jevreja koji su se krili na okupiranoj teritoriji.

Kada se sve to posmatra kao celina i kada to bude jednoga dana u svim pojedinostima obrađeno, videće se jasno da jugoslovenski Jevreji nisu izgubili nadu i veru u bolju budućnost ni u najtežim prilikama, pa ni onda kada su bili u rukama neprijatelja, čiji je cilj bio da potpuno istrebi jevrejski narod. Pod tim okolnostima, ogromna većina njih morala je umreti mučeničkom smrću, a ne u aktivnoj borbi sa neprijateljem. Ali u čast njihove uspomene može se reći, da su znali umirati sa dostojanstvom, što potvrđuju čak i neprijateljski izvori. Bilo je, naravno, i slabosti i malodušnosti, a još više nesnalazjenja i zapanjenosti pred nepojmljivom i nezasluženom nesrećom koja ih je snašla. No hiljade su umirali onako kako su Jevreji u svojoj dugoj stradalničkoj istoriji često znali umirati: verni svojoj zajednici. Među onima pak, koji su imali mogućnost i sreću da se bore s oružjem u ruci ili da pomažu ortžanu borbu rečju i delom, bilo je mnogo primera herojstva, poštenja, nesebičnog rada, drugarske solidarnosti, istrajnosti i nesalomljive vere u pobedu naprednih snaga čovečanstva nad fašističkim mrakom.

Četiri godine stradanja i borbi mnogome su promenile raniji lik jugoslovenskog Jevrejstva. Néstalo ih je 80%. Od preživelih mnogi su izgubili zdravlje i porodicu, a skoro svi raniju egzistenciju i imovinu. Gubici su ogromni i nenadoknadivi. Ali ipak, ostaci koji su preživeli fašistički pakao izašli su iz njega u mnogom po-

gledu ojačani, odlučniji i borbeniji. Naročito velika škola za njihov budući život bila je Narodno-oslobodilačka borba. U njenim re-dovima bilo je jedino mesto u zemlji gde su se mogli osećati slobodni i ravnopravni i gde su mogli računati na solidarnost. Bratstvo i jedinstvo koje je iskivano u ognju Narodno-oslobodilačkog rata i narodne revolucije jugoslovenskih naroda, obuhvatalo je i Jevreje Jugosla-vije. Zajedničke patnje i žrtve još više su približile jugoslovenske Jevreje jugoslovenskoj zemlji i njenim narodima.

D) JEVREJI U JUGOSLAVIJI — OD OSLOBOĐENJA DO DANAS

XI

Kada je rat završen i cela Jugoslavija oslobođena, počeli su se i preživeli Jevreji vraćati iz narodno-oslobodilačke vojske, iz za-robljeničkih i internirskih logora i iz izbeglištva u svoju zemlju i u svoja mesta. Taj proces trajao je mesecima, pa i duže. Ukupno ih je preživelo 15.000, od kojih se u Jugoslaviji opet okupilo oko 13.500, a 1.500 ostalo je u zemljama kuda su stigli za vreme rata (Palestina, SAD, Kanada, Južna Amerika itd.).

Vratili su se, s jedne strane, radosni što se opet nalaze u oslo-bođenoj zemlji, za koju su se mnogi od njih borili i gde su sada bili ne samo formalno nego i stvarno slobodni i ravnopravni. S druge strane, bili su duboko ožalošćeni, jer nije bilo nikoga među njima koji nije izgubio mnoge članove svoje bliže i dalje porodice, znance i prijatelje. Imovina im je za vreme rata i okupacije opljačkana i uništena te u mnogo slučajeva nisu našli ništa. Kod mnogih su stradanja za vreme rata i tuga za izgubljenim milima prouzroko-vali teška psihička stanja, bolesti i osećanje usamljenosti. Sve je to bilo utoliko teže što je i inače Jugoslavija bila jedna od zemalja koje su najteže stradale u ratu i koja je morala da savlada ogromne poteškoće u svakom pogledu.

No najveći deo preživelih Jevreja ubrzo je shvatio potrebu da se uključi u nove prilike i da u radu nađe utehu i novi potstrek za život. Oni su želeli da rekonstruišu ne samo svoj lični i porodični život, koliko je to bilo moguće, nego i život svoje jevrejske za-jednice. Urođena vitalnost inspirisala se još i opštim revolucionarnim poletom obnove koji je prožimao celu zemlju. Vredi da se posebno napomene da je bio samo vrlo mali broj samoubistava, iako bi ih se — posle tolikih stradanja i gubitaka — moglo očekivati mnogo više.

XII

Da bi se obnova jevrejske zajednice — posle besprimerne tra-gedije njenog uništenja — mogla ostvariti, bila su potrebna tri od-lučna faktora: volja za obnovom i sopstveni napor kod samih Je-

vreja; razumevanje i podrška šire javnosti i vlasti Nove Jugoslavije; pomoć i saradnja jevrejskih ustanova u svetu. Sva tri faktora su se uzajamno dopunjavala. Pored osnovnog uslova tj. same volje većine jugoslovenskih Jevreja da obnove svoju zajednicu, napredna javnost i narodne vlasti učinile su sa svoje strane veoma mnogo da tu obnovu omoguće i olakšaju.

Mnogi ratni zločinci i izdajnici, koji su izvršili teške zločine i protiv Jevreja i jevrejske zajednice, iskusili su strogu i pravednu kaznu. Još maja 1945 donet je „Zakon o zabrani izazivanja nacionalne, rasne i verske mržnje i razdora“ po kome su oštro kažnjavani svi posleratni prestupi ovakve vrste, iako treba reći da ih je od Oslobođenja naovamo bilo u sasvim neznatnom broju. Uveden je ubrzani postupak za vraćanje imovine preživelim žrtvama fašizma ili najbližim srodnicima poginulih žrtava, te je time i mnogim Jevrejima data mogućnost da brže srede svoje teške materijalne prilike.

Jevrejskim opštinama i Savezu takođe su vraćene nepokretnosti i druga imovina, ukoliko se mogla pronaći. Data im je široka mogućnost i sloboda rada, kao i puna autonomija u njihovim unutarnjim poslovima, u granicama opštih pravnih propisa. Odmah je dozvoljeno da stupe u kontakt sa jevrejskim organizacijama u inostranstvu, da s njima sarađuju po raznim pitanjima i da od njih primaju pomoć. Još 1945 godine jugoslovenska vlada dala je i sa svoje strane Savezu subvenciju od deset miliona dinara za uzdizanje i potrebe jevrejske omladine.

Novi Ustav FNRJ i ustavi narodnih republika, kao i celokupno novo zakonodavstvo, zajemčili su punu i stvarnu građansku ravnopravnost svima građanima, bez obzira na rasu, narodnost, veru, jezik i pol, kao i punu slobodu vere i savesti. Preživele jevrejske žrtve fašizma dobijale su od države socijalnu pomoć, penzije, lečenje i sl. u istoj meri kao i ostale žrtve. Nije bilo nikakvog zapostavljanja u državnoj i drugim javnim službama. Jevrejima je priznato i svojstvo manjinske narodnosti.

XIII

Pod novim prilikama u oslobođenoj zemlji, pred Jevreje u Jugoslaviji postavio se dvostruki društveni zadatak: da učestvuju u njenoj obnovi i izgradnji, zajedno sa svim ostalim njenim građanima, — i da pristupe obnovi razorene jevrejske zajednice. Većina jugoslovenskih Jevreja iskreno je pristupila izvršenju oba zadatka.

Što se tiče prvog, oni su se brzo uključili u društveni, politički, privredni i kulturni život koji je sada i njima dao jednake mogućnosti da sarađuju u čuvanju i daljem razvijanju tekovina Narodno-oslobodilačke borbe i narodne revolucije, u izgradnji socijalizma. Nije bilo valjda nijednog Jevrejina koji se nije učlanio u neku od velikih masovnih organizacija kao što su Narodni front, Antifašistički front žena, Narodna omladina i Savez sindikata, u kojima su se okupljale i mobilisale široke mase građana još u prvoj fazi

obnove. Nasuprot tom, e mali broj je onih koji su ostali po strani, a neznatan onih koji su se ogrešili o narodne i državne interese Nove Jugoslavije.

U pogledu učešća u opštem društvenom životu Jugoslavije, Jevreji se ne pojavljuju kao posebna grupa, već učestvuju pojedinačno, kao ravnopravni građani. Od Oslobođenja do danas mnogi su odlikovani za svoj rad i zalaganje. Ima ih u Saveznoj i republičkim narodnim skupštinama kao i u lokalnim narodnim odborima. Ima ih u svim granama državne administracije i socijalističke privrede, u slobodnim profesijama, u nauci, književnosti i umetnosti, te Jugoslovenskoj narodnoj armiji, i to u srazmerno velikom procentu prema njihovom ukupnom broju. U tom pogledu ne bi bilo ništa više da se doda, ako se ne želi ići u nabranje i pojedinosti. U Novoj Jugoslaviji nije bilo niti danas ima ma kakvog „jevrejskog problema“. U vezi s tim treba još jedino napomenuti da su Savez jevrejskih opština i mesne jevrejske opštine i ustanove, pored svojih specifičnih zadataka u raznim sektorima jevrejskog rada, od momenta svoje reorganizacije posle rata pa do danas, uvek smatrali kao jednu od svojih važnih dužnosti da i sa svoje strane stimuliraju jugoslovenske Jevreje u pravcu što šireg zalaganja u izgradnji socijalističke Jugoslavije, izražavajući time želju i raspoloženje koje je kod većine Jevreja i inače postojalo i doprinoseći prevaspitavanju onog manjeg broja koji još nije bio sazreo do punog saznanja nove jugoslovenske realnosti.

Što se tiče drugog zadatka, obnove same jevrejske zajednice i njene specifične delatnosti, na njemu ćemo se nešto detaljnije zadržati.

Katastrofa pod fašizmom, a zatim nove prilike i nova strem-ljenja u zemlji bitno su izmenili brojni sastav, socijalnu strukturu i ideološku sliku našeg jevrejskog življa. Od 13.500 preživelih koji su se vratili, velika većina ostala je bez igde ičega usled rata i fašističke pljačke. Zbog toga, kao i zbog novog razvoja ekonomskih i društvenih prilika posle Oslobođenja, mnogi nisu više ni mogli ni hteli da obavljaju svoje predratne profesije. Skoro 70% svih preživelih nastanilo se u nekoliko većih gradova: u Beogradu oko 2.300, u Zagrebu oko 2.200, u Subotici oko 1.200, u Novom Sadu oko 1.000, u Sarajevu oko 1.400, u Skoplju oko 500, u Osijeku oko 350, u Senti oko 350. Od ranijih trgovaca, privatnih činovnika i pripadnika slobodnih profesija, oni su u brzom tempu postali državni službenici, trudenici socijalističke privrede, intelektualci u raznim društvenim službama. Pred početak masovnih iseljenja u Izrael (1948 god.) u tim zvanjima bilo je oko 70% svih Jevreja koji su bili sposobni za rad. Te krupne promene odrazile su se i na jevrejskom životu. One su unele nove ljude, nove sadržine pa i nove oblike koje je trebalo povezati sa ponosnim jevrejskim tradicijama ranije zajednice kao i sa naprednim težnjama koje su ispunjavale opštu atmosferu zemlje. Sa takvom koncepcijom trebalo je pristupiti obnovi jevrejskog života i rada u Jugoslaviji.

Bilo nam je jasno da sa ovako malim brojem preživelih i sa veoma skromnim materijalnim sredstvima sa kojima smo raspolažali — treba uložiti ogromne napore kako bi se naša jevrejska zajednica opet postavila na svoje noge, pa makar i u znatno skromnijim okvirima nego ranije. Postavili smo realni program da bi ostvarili sve ono što se pod datim uslovima može. Danas, u desetoj godini posle Oslobođenja, smemo reći da smo u našim nastojanjima uglavnom uspeli. Jevrejska zajednica u Jugoslaviji je obnovljena. Ona živi i radi. Ona pretstavlja pozitivan faktor u životu Nove Jugoslavije i pozitivnu čest jevrejskog naroda.

XIV

Još prvih dana posle oslobođenja Beograda obnovljena je Jevrejska opština u Beogradu a uskoro zatim i Savez jevrejskih opština i jevrejske opštine u svim mestima gde se opet skupilo makar i nekoliko duša. Tako je od predratnih 117 opština postepeno obnovljeno 56 i one su opet preuzimale rad na raznim poljima. Pojavilo se pred nama pitanje da li treba obnoviti i razna predratna udruženja i organizacije, no došli smo do zaključka da je pod novim uslovima — a naročito s obzirom na mali broj ljudi i vrlo oskudna materijalna sredstva — celishodnije da se sve snage koncentrišu oko opština koje su se kroz hiljadugodišnju istoriju dijaspore toliko puta pokazale kao najvitalniji i najelastičniji oblici za organizaciju i koordinaciju jevrejskog života. Naše jevrejske opštine, iako tada još po nazivu „veroispovedne“, postale su centri za sve oblasti jevrejskog rada. Tako su se raspoložive snage i sredstva mogle najbolje koristiti a jedinstvo akcije ojačati. Poslovi Saveza i lokalnih opština bili su od samog početka mnogostrani. Oni su obuhvatali socijalnu pomoć starima, bolesnima, nemoćnima, siročadi; pomaganje školske omladine; sređivanje imovinskih prilika opština i Saveza; prikupljanje istoriskog materijala, naročito materijala iz perioda okupacije i Narodno-oslobodilačkog rata; obnavljanje oskrnavljenih i razorenih opštinskih zgrada, grobalja i sinagoga; podizanje spomenika palim jevrejskim borcima i žrtvama fašizma; kulturni i vaspitni rad; saraduju sa narodnim vlastima po raznim pitanjima kao i sa jevrejskim ustanovama i organizacijama u inostranstvu; traganje za nestalima; pomaganje prolaznika iz drugih zemalja; organizaciju izvesne zdravstvene službe itd. itd. O nekima od tih delatnosti biće još i posebno reći. Sa našim skromnim snagama mi, naravno, nismo mogli u svakom momentu i u jednakoj meri udovoljiti svima zadacima koji su se pred nas postavljali, već smo se morali koncentrisati uvek na one koji su nam se tada činili kao najhitniji i najvažniji, a da pri tome sasvim ne zanemarimo ni ostale. S obzirom na glavne zadatke koji su karakteristični za pojedine faze, ceo period od Oslobođenja do danas može se podeliti na tri glavna razdoblja: od Oslobođenja do stvaranja države Izrael (1945 do maja 1948); od stvaranja države Izrael do proleća 1951; od proleća 1951 do sada.

Kod druga Tita, 27 februara 1950 g. S leva na desno: Pretsednik marsal Tito; g. Frederick White, delegat Jointa za Jugoslaviju; dr. Albert Vajs pretsednik Saveza jevrejskih opština Jugoslavije

U prvom razdoblju dominirao je socijalni i humanitarni rad. Trebalo je pomoći ljudima da stvore nove egzistencije i da nabave najpotrebnije stvari, trebalo je prihvatiti i bar donekle zbrinuti stotine i stotine starih, bolesnih, nemoćnih, siročadi itd. Trebalo je stvoriti prihvatilišta, menze, ambulante, odmarališta i oporavilišta, domove za decu i starce. Trebalo je organizovati individualnu i kolektivnu pomoć za sve one kojima je bila potrebna, a u prvo vreme bila je potrebna skoro svima. Sve je to bilo utoliko važnije i hitnije, što tada opšte socijalne ustanove u našoj zemlji još nisu bile dovoljno organizovane, a imale su da se brinu o ogromnom broju drugih socijalnih slučajeva. Ti važni i složeni poslovi obavljani su veoma uspešno, uz podršku jugoslovenskih vlasti i uz brzu i obilnu pomoć jevrejskih organizacija u inostranstvu, a u prvom redu velike jevrejske humanitarne organizacije American Jewish Distribution Committee koja je u najtežim godinama, od 1945 do 1949, ukazivala znatnu pomoć u novcu, namirnicama, odeći, obući, lekovima, alatima, lekarskim instrumentima, kancelariskom materijalu, knjigama, verskim predmetima itd., i to na istinski altruistički način, bez ikakvog mešanja u unutrašnju autonomiju naše zajednice. (Konstruktivna pomoć JOINT-a dobila je svoje priznanje ne samo od strane Jevreja Jugoslavije nego i od strane najviših faktora naše države. Pretstavnik JOINT-a u Jugoslaviji odlikovan je od strane Prezidijuma Narodne skupštine visokim ordenom Jugoslovenske zastave i na dan 27 februara 1950 god., zajedno sa predsednikom našeg Saveza, primljen kod Pretsednika jugoslovenske vlade, druga Tita).

Zajedno sa postepenim konsolidovanjem prilika, sektor socijalnog i humanitarnog rada naše zajednice mogao se do izvesne mere smanjiti. Ima, doduše, još i danas dosta zadataka na tom polju, ali ipak mnogo manje. Još i danas naša zajednica pomaže oko 500 lica (stare, bolesne, siročad, učenike i studente, invalide itd.) koja ne primaju pomoć s druge strane ili je još ne primaju u dovoljnoj meri.

U toku ovog prvog razdoblja stvorili smo domove staraca u Beogradu i Zagrebu, dečje domove u Beogradu i Zagrebu, prihvatilišta i menze u svim većim mestima, oporavilišta za stare i bolesne i letovališta za decu u Lovranu, Crikvenici i Pazariću. Većina ovih ustanova je u međuvremenu prestala da postoji, jer su se opšte prilike popravile i zato što je došlo do velikih iseljenja u Izrael. Ali i danas postoji jevrejski Dom staraca i starica u Zagrebu koji predstavlja najveću socijalnu ustanovu naše zajednice posle rata a koja se može smatrati uzornom ne samo za Jugoslaviju, nego i među jevrejskim socijalnim ustanovama u današnjoj Evropi. U tom Domu nalazi se stalno oko 100 staraca i starica iz svih krajeva naše zemlje, pod izvrsnom negom i opskrbom. On se i danas izdržava znatnim

delom iz JOINT-ove pomoći. Od jevrejskih menzi postoje još dve, u Subotici i Novom Sadu.

Sa zadovoljstvom možemo reći da smo pomogli hiljadama ljudi kada im je bilo vrlo teško i da još uvek pomažemo stotinama. Pored Jevreja koji stalno žive u našoj zemlji, pomagali smo i hiljadama prolaznika na putu kroz Jugoslaviju ka Palestini i drugim zemljama, a koji su se kod nas kroz kraće ili duže vreme zadržavali.

Iako su napred izloženi zadaci bili najznačajniji za prvo razdoblje, neki od njih — kako je već rečeno — nastavljaju se i danas. S druge strane, ni u ovom razdoblju nisu zapostavljeni ostali zadaci. U svim većim mestima bilo je kulturnih priredaba za omladinu i odrasle, predavanja, koncerata, kurseva itd. U većim opštinama stvorene su biblioteke i čitaonice. Nesmetano se odvijao verski život za one pripadnike jevrejske zajednice koji su na njemu bili zainteresovani. Groblja i sinagoge u većim mestima dovedeni su u red koliko je bilo moguće. Postepeno su se uspostavljali kontakti sa prijateljskim jevrejskim organizacijama u inostranstvu. Sav taj posao obavljao se uglavnom u Savezu i pojedinim jevrejskim opštinama, ali u nekim mestima stvorena su i posebna jevrejska kulturno-prosvetna društva (Sarajevo, Subotica) koja su gajila jugoslovenske i jevrejske kulturne vrednote. Od njih još danas postoji Jevrejsko kulturno-prosvetno društvo „Sloboda“ u Sarajevu.

XVI

Sa stvaranjem države Izrael, u maju 1948 g., počinje drugo razdoblje u posleratnom životu jevrejske zajednice u Jugoslaviji. Kada je ostvaren san mnogih jevrejskih pokoljenja, u čijem ostvarivanju je i jugoslovensko Jevrejstvo u poslednjim decenijama aktivno učestvovalo, i kada je mlada država Izrael bila napadnuta sa svih strana, mnogi jugoslovenski Jevreji su izrazili želju da učestvuju u njenoj borbi za opstanak i u njenoj izgradnji u demokratsku i naprednu državu. Gledajući u stvaranju države Izrael istorisku satisfakciju za ceo jevrejski narod i događaj od neocenjivog značaja za njegovu budućnost, javio se veliki broj jugoslovenskih Jevreja koji su izrazili želju da se onamo isele. Još u junu 1948 g. Savez je pokrenuo pitanje takvog iseljenja kod nadležnih jugoslovenskih vlasti kao i pitanje sakupljanja materijalne pomoći za Izrael među jugoslovenskim Jevrejima. Jugoslovenska vlada, koja je među prvima priznala državu Izrael i pokazala veoma prijateljsko držanje prema njoj, imala je od prvog momenta puno razumevanje za oba pitanja. Načelno je odobreno da se u Izrael može iseliti svaki Jevrejin koji to želi, a odobreno je i sprovođenje pomenute sabirne akcije.

Praktični uslovi za iseljenje bili su veoma povoljni. Iseljenici su mogli poneti sa sobom svu svoju pokretnu imovinu, a svoju gotovinu putem redovnog bankovnog transfera. Pušteni su čak i Jevreji koji su bili na otsluženju redovnog kadrovskog roka u voj-

sci pa i kažnjenici koji su bili na izdržavanju kazne lišenja slobode. Tako su počela grupna iseljenja Jevreja iz Jugoslavije u Izrael. Bilo ih je ukupno pet, od kojih prvo i najveće krajem 1948 g., a zatim po jedno 1949, 1950, 1951 i jedno sasvim malo 1952 g. Pored grupnih iseljenja bilo je i slučajeva individualnih iseljenja. U tom vremenu od pet godina iselilo se oko 8.000 ljudi, najvećim delom jugoslovenskih Jevreja, uz izvestan broj nejevrejskih članova njihovih porodica i Jevreja iz drugih zemalja koji su živeli u Jugoslaviji ili su došli ovamo kada su saznali da odavde postoji mogućnost slobodnog iseljenja. Sav posao oko pripreme i organizacije grupnih iseljenja poveren je od strane nadležnih vlasti Savezu jevrejskih opština koji ga je obavljao zajedno sa lokalnim jevrejskim opštinama. On je izvršen brzo i uspešno, u punoj saradnji sa nadležnim jugoslovenskim i izraelskim faktorima. Među iseljenicima bilo je lica raznih profesija i starosti, a među njima i mnogo dobrih stručnjaka. U pravilu su se iseljavale čitave porodice zajedno. Oni su otišli po svojoj slobodnoj odluci, ispraćeni razumevanjem i prijateljskim osećanjima ne samo jevrejske zajednice iz koje su potekli, nego i široke jugoslovenske javnosti. Ni jednog trenutka nisu se morali smatrati ugroženim ili progonjenim emigrantima, nego „repatrijantima“, kako su često i zvanično i nezvanično nazivani. Stav Jugoslavije po ovom pitanju, u kome je došao do izražaja istinski internacionalizam i najširokogrudije shvatanje nacionalnog pitanja kao i iskreno razumevanje prema istoriskom razvoju Jevrejstva i simpatije prema državi Izrael, naišao je na veliko priznanje jevrejske javnosti u celom svetu i na duboku zahvalnost samih iseljenika. Zbog svega toga, jugoslovenski iseljenici u Izraelu ostali su u svojoj ogromnoj većini osećajno duboko povezani sa svojim starim zavičajem. Zajedno sa jugoslovenskim Jevrejima koji su se iselili u Palestinu još pre Drugog svetskog rata ili za vreme istoga, danas ih ima u Izraelu oko 10.000. Oni su jedan od pouzdanih faktora u mnogostranoj prijateljskoj saradnji između Jugoslavije i Izraela. U Izraelu se smatraju kao vrlo konstruktivan i napredan elemenat, što je sigurno zajednički rezultat visokih jevrejskih kvaliteta uže zajednice od koje potiču i osobina koje su stekli među jugoslovenskim narodima, naročito u teškim i velikim godinama borbe i izgradnje Nove Jugoslavije.

Mislimo da nije potrebno mnogo objašnjavati koliki napor za jednu i inače malu zajednicu pretstavlja organizovanje iseljenja oko 60% njegovog ljudskog sastava i kakve to promene izaziva u celom njenom životu. Razumljivo je da je celo razdoblje od sredine 1948 do početka 1951 g. bilo prvenstveno u znaku ovih iseljenja koja su angažovala najveći deo naših snaga. No i pored toga, ni u ovom razdoblju nije zanemaren rad na ostalim potrebama naše zajednice i kroz celo to vreme se radilo na svim sektorima kulturne i humanitarne aktivnosti.

U vezi napred pomenute sabirne akcije, spomenimo još da je jevrejska zajednica u Jugoslaviji u 1948 g. sakupila u vidu dobro-

voljnih priloga četiri i po miliona dinara, što je za naše mogućnosti pretstavljalo ne samo simboličan gest, nego i ozbiljnu sumu. Sa poslednjim većim iseljenjem, proleća 1951 g., može se smatrati završenim drugo razdoblje posleratnog života naše zajednice. Pojedinačnih slučajeva iseljenja ima sve do danas, ali oni ne utiču bitno na brojni sastav i rad zajednice. S druge strane, još od 1951 g. naovamo imamo i izvestan broj povratnika iz Izraela, koji se tamo — iz bilo kojih razloga — nisu mogli snaći i uvrstiti, te se vraćaju u Jugoslaviju. Takvih slučajeva bilo je dosada oko 150, a ima ih u izgledu još izvestan manji broj. Koliko nam je poznato, manji broj jugoslovenskih Jevreja otišao je iz Izraela i u druge zemlje (oko 200 tj. 2%).

XVII

Treće razdoblje, posleratne jevrejske zajednice u Jugoslaviji počinje u proleće 1951 g. i traje do sada. Treba ga posmatrati prvenstveno pod aspektom onih njenih pripadnika koji su ostali u Jugoslaviji. Stoga ćemo se zadržati kod nekih podataka o sadašnjem sastavu zajednice, da bi zatim prikazali njen sadašnji život, probleme i perspektive.

Kao rezultat napred prikazanih zbivanja, a imajući u vidu i prirodni mortalitet i natalitet koji su danas već normalni, u Jugoslaviji danas živi oko 6.750 Jevreja. Od toga su 6.250 učlanjeni u jevrejskim opštinama, a oko 500 nisu, iako se većinom deklarišu kao Jevreji pa i učestvuju u nekim akcijama i poslovima zajednice. Mali je broj onih koji su jevrejskog porekla, ali su prema zajednici potpuno indiferentni.

Sa masovnim iseljenjima u Izrael, iselile su se neke manje jevrejske opštine skoro u celosti. Danas postoji još 35 jevrejskih opština, od kojih su najveće Beograd, Zagreb i Sarajevo (sa po preko 1.000 duša), kao srednje se mogu smatrati Subotica, Novi Sad, Osijek, Skoplje, Rijeka, Split i Sombor (od po 100—400 duša) a ostale su male (ispod 100 duša) ili sasvim male (nekoliko porodica). Pojedinačnih Jevreja ili jevrejskih porodica ima u nekih 70 mesta gde uopšte nema opština, te su oni delimično registrovani kod teritorijalno najbližih jevrejskih opština. Sve lokalne opštine učlanjene su u Savezu jevrejskih opština koji pretstavlja centralnu ustanovu celokupnog jugoslovenskog Jevrejstva. Na čelu lokalnih opština nalaze se izabrane uprave koje se, u pravilu, biraju svake godine ili svake druge godine. Na čelu Saveza nalazi se Izvršni odbor u Beogradu, te Glavni i Nadzorni odbor koji su sastavljeni iz pretstavnika većih lokalnih opština. Organi Saveza se biraju na zemaljskim konferencijama opština, kojih je od 1945 do danas bilo šest (poslednja u septembru 1952 g.).

Prema pojedinim narodnim republikama, broj Jevreja koji su registrovani u jevrejskim opštinama je sledeći: Srbija 2.675, Hrvatska 2.050, Bosna i Hercegovina 1.298. Slovenija 110, Makedonija 112, Crna Gora 5.

Prema polu ima ukupno 43% muških i 57% ženskih lica. Prema uzrastu ima 719 dece do 10 godina starosti i 5.531 lice iznad 10 godina starosti. Srazmera između Sefarada i Aškenaza je danas otprilike 50% jednih i 50% drugih, s tim da većina Sefarada živi u Srbiji i Bosni. Ne postoje više posebne sefardske i aškenaske opštine kao ni ortodoksne i neološke. Zbog preostalog malog broja i nestajanja razlika one su se ujedinile u zajedničke opštine.

Interesantni su i sledeći podaci koji osvetljavaju celu socijalnu strukturu i profesije Jevreja u današnjoj Jugoslaviji. Oni izgledaju ovako: 591 dece do 7 godina starosti, 181 dece u osnovnim školama, 325 učenika srednjih škola, 247 studenata visokih škola, 12 učenika u privredi, 221 lekara (civilnih i vojnih), 41 apotekar, 21 veterinar, 82 inženjera, 46 tehničara, 54 profesora, 48 učitelja i instruktora, 27 advokata, 12 sudija, 33 drugih pravnika, 31 novinara i publicista, 875 službenika u raznim granama administracije, 247 komercijalista, ekonomista i drugih službenika u privredi, 4 agronoma, 231 zanatlija, 33 književnika i umetnika, 73 oficira u armiji (bez vojnih lekara), 5 podoficira, 233 penzionera, 136 bez zanimanja, 277 razna druga zanimanja, 1.435 domaćica, 314 starih lica bez penzije, 106 stalno bolesnih, 45 težih invalida, 257 lica bez bližih podataka o zaposlenju, — što svega iznosi 6.250 lica. Svi podaci odnose se na Jevreje koji su registrovani kao članovi jevrejskih opština, te su sastavljeni na osnovu materijala koji je Savez prikupio putem lokalnih opština. Savez vodi centralnu statističku kartoteku, koja se stalno dopunjuje i ispravlja prema podacima koji se mogu naknadno dobijati od opština. Oni se ne mogu smatrati kao potpuno tačni, jer statistička služba kod opština, naročito manjih, nije dovoljno precizna, a i pojedinci ne daju uvek dovoljno određene elemente. Ipak se ovi podaci mogu smatrati kao približno pouzdani za sadašnje stanje i kao vrlo ilustrativni za opštu sliku. Za Jevreje koji nisu registrovani kao članovi opština ne raspoložemo dovoljnim podacima na osnovu kojih bi se i za njih mogle dati makar i približne cifre.

Kao što se iz pojedinih cifara vidi, većina zaposlenih Jevreja su službenici sa redovnim službeničkim prinađležnostima. Srazmerno veliki broj pretstavljaju deca, učenici i studenti, a u priličnom broju ima domaćica, te starih i bolesnih lica. Broj redovnih ili honorarnih službenika u Savezu i u većim opštinama je minimalan, a u manjim opštinama ih uopšte nema. Najveći deo poslova vode i obavljaju počasni funkcioneri i drugi dobrovoljni saradnici iz redova članstva, pored svojih redovnih službi i zanimanja.

XVIII

Posle iseljenja 60% preživelih ostataka iz Jugoslavije u Izrael, moglo se očekivati da će u daljem životu i radu jevrejske zajednice nastupiti naglo opadanje. Međutim, to se nije desilo. Naprotiv, i u ovom trećem razdoblju njenog posleratnog života može se konstatovati čak izvesan porast. On se može pripisati sticaju više povoljnih okolnosti. Na prvom mestu je to unutarjni razvoj Jugoslavije koji se kreće u pravcu sve potpunije izgradnje istinske socijalističke demokratije. Opšti ekonomski polet, postepeno poboljšanje životnog standarda, učvršćenje zakonitosti, sve širi razmah slobodne društvene inicijative i organizovanog društvenog rada, veliki kulturni napredak, — sve to omogućava svima građanima, a posebno i manjinskim grupama, da još slobodnije i intenzivnije razvijaju svoj društveni rad i neguju svoje specifične potrebe. Taj opšti razvoj vrlo plodno utiče i na život naše zajednice. Pored toga, važan faktor je dalje oživljavanje veza sa Jevrejstvom u drugim zemljama, a naročito sa Izraelom. Smanjenje broja, posle završenih grupnih iseljenja, donekle je uticalo i na zbijanje redova među onima koji su ostali tu. Smanjenje poslova na polju socijalne i humanitarne delatnosti i rasterećenje od poslova oko grupnih iseljenja oslobodilo je naše skromne raspoložive snage za veće aktiviziranje u drugim sektorima rada.

Zahvaljujući svemu tome, u sadašnjoj fazi rada naša zajednica se može više posvetiti zadacima koji su, i danas i u dužoj perspektivi, najvažniji za njeno održanje: kulturnom i vaspitnom radu.

Upravo u tom pogledu ovo sadašnje razdoblje pokazuje ohrabrujuće simptome, pokušaje i izvesna ostvarenja, a da se pri tome ni sada ne napušta briga o ostalim sektorima rada.

Da bi ilustrovali nastojanja u kulturno-prosvetnoj oblasti, navešćemo nekoliko interesantnih primera. Oni su delimično nastavak i poboljšanje rada iz ranijih razdoblja, a delimično su nastali u najnovije vreme.

Već petu godinu Savez izdaje svoj mesečni „Bilten“ koji sadrži najvažnije informacije o životu i radu jevrejske zajednice u Jugoslaviji, o Izraelu i ostalom jevrejskom svetu. „Bilten“ se šalje i u inostranstvo u više stotina primeraka, sa opširnim engleskim rezimeima njegove sadržine. Svake godine Savez izdaje Jevrejski kalendar. Kao prva veća posleratna edicija izašla je u izdanju Saveza napred pomenuta knjiga „Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji“. Priprema se i njeno drugo izdanje sa opširnim engleskim rezimeom. Kao druga veća edicija izlazi „Jevrejski almanah“, prvi posle prekida od 15 godina. Planiramo da ubuduće opet redovno izlazi svake ili bar svake druge godine. Pripremaju se i druge edicije kao na pr. popularna opšta istorija Jevreja na srpsko-hrvatskom jeziku, publikacija o učešću jugoslovenskih Jevreja u Narodno-oslobodilačkoj borbi i sl., no rad na njima trajaće još duže vremena. Još 1947 g. osnovano je muzejsko-istorisko odeljenje Saveza, koje ima za zadatak da pri-

kupi i sredi materijale za istoriju Jevreja u jugoslovenskim zemljama od najstarijih vremena do danas. Ovo odeljenje prikupilo je već dosada lep broj dokumenata, fotografija i kulturno-istoriskih objekata. U septembru 1952 g. priređena je u Beogradu prva Izložba toga materijala koja je imala lep uspeh. Pored centralnog muzejsko-istoriskog odeljenja Saveza u Beogradu, danas na tom poslu rade i neke veće jevrejske opštine, a takođe i nekoliko spoljnih saradnika. U našem je planu da iz ovog materijala vremenom nastanu razni monografski radovi, a u krajnjoj liniji — obuhvatna istorija Jevreja u jugoslovenskim zemljama. U Beogradu i Zagrebu postoje jevrejska Dečja zabavišta koja vrlo dobro rade. Postoji mogućnost da se slična otvore u još nekim većim mestima. Danas postoje jevrejske biblioteke pri Savezu i u nekoliko većih jevrejskih opština. U granicama mogućnosti, kupovinom i razmenom publikacija nabavljaju se važnije knjige, časopisi i novine u zemlji i u inostranstvu, prvenstveno one sa jevrejskom tematikom. Jevrejski mešoviti hor iz Beograda i Zagreba sa velikim uspehom je učestvovao na Svetskom festivalu jevrejskih horova u Izraelu, 1952 g. Na Svetskom kongresu jevrejskih lekara u Jerusalimu, 1952 g. učestvovalo je pet jevrejskih lekara iz Jugoslavije. Ima izgleda da ćemo u toku ove ili iduće godine poslati nekoliko stipendista na judaističke studije u inostranstvo. U većim opštinama održavaju se priredbe za omladinu i odrasle sa predavanjima iz jevrejske tematike, filmske predstave, koncerti, zabave, tradicionalne priredbe prilikom praznika i spomendana. One su obično dobro posećene. Potpomaže se individualno ili grupno učenje hebrejskog jezika. Radi se na prikupljanju ostataka jevrejskog folklora, naročito muzike. Neguju se kulturne veze i saradnja sa mnogim jevrejskim kulturnim institucijama u inostranstvu koje se bave sa analognim delatnostima, naročito sa muzejima, dokumentarnim centrima, istoriskim institutima i sl.

Nadovezujući na prednje, treba posebno istaknuti još nekoliko značajnih primera iz života i rada naše zajednice. Želeći odati punu poštu palim jevrejskim borcima i žrtvama fašizma u našoj zemlji, mi smo od Oslobođenja do danas podigli 19 spomenika u njihovu uspomenu. To je učinjeno prvenstveno iz sopstvenih napora, a uz pomoć i podršku narodnih vlasti. U tom pogledu naša zajednica je do danas učinila srazmerno više nego druge jevrejske zajednice u dijaspori. Spomenici su otkriveni uz dostojne svečanosti, sa širokim učešćem jugoslovenskih vlasti, Jugoslovenske narodne armije i javnosti, te jevrejskih delegacija iz nekoliko zemalja. Pored ovih spomenika koji smo dosada podigli u Jugoslaviji, učestvujemo i u podizanju velikih opštejevrejskih spomenika ovakve vrste u inostranstvu. Upravo sada sprovodimo široku akciju za jugoslovenski deo „Šume mučenika“ u Izraelu u kojoj će se zasaditi 6 miliona stabala i u kojoj će jugoslovenski deo imati 60.000 stabala i poseban spomen-paviljon za pale jevrejske borce i mučeničke žrtve iz naše zemlje. Jedan od prvih priloženika za ovu akciju bio je Po-

slanik FNRJ u Izraelu u svoje ime i u ime jugoslovenske vlade. Učestvujemo i u Komitetu za spomenik Neznamom jevrejskom mučeniku u Parizu među čije visoke pokrovitelje je nedavno ušao i Pretsednik jugoslovenske republike, drug Tito, koji je stavio na raspoloženje jugoslovenski granit za taj spomenik kao poklon, kao što je stavio na raspoloženje i granit za spomenik za 6 miliona poginulih evropskih Jevreja koji treba da se podigne u Nju Jorku.

Učinili smo velike napore da ponovo uredimo jevrejska groblja u raznim krajevima naše zemlje koja su za vreme rata i okupacije bila oskrnavljena, razorena ili teško oštećena. U tome se dosada uspelo samo u nekoliko mesta. Pretstoji još veliki i teški zadatak da se — u saradnji sa nadležnim narodnim vlastima — uredi ili na dostojan način likvidira preko stotinu grobalja.

Iako je pretežni deo naše zajednice danas vrlo malo, ili nikako, zainteresovan na verskoj strani jevrejskog života, ipak je učinjeno sve što je bilo moguće da se njegovo slobodno i nesmetano obavljanje obezbedi za one njene pripadnike koji to žele. Izvršene su opravke na sinagogama i bogomoljama i nabavljen je potreban ritualni pribor. U većim opštinama se redovno održavaju službe subotom i praznicima, a ponegde i svakog dana. Prema izraženoj želji pojedinaца ili njihovih porodica, obavljaju se akti obrezivanja, te verski obredi venčanja i sahrane. Veću količinu molitvenika, Tora i ritualnih predmeta, od kojih smo imali više od potrebnog, poslali smo kao poklone u Izrael i drugamo. Pošto još jedva ima svešteničkog osoblja, verske funkcije obavljaju i iskusni laici na dobrovoljnoj ili honorarnoj bazi.

XIX

Poseban osvrt zaslužuju veze zajednice sa jevrejskim organizacijama u drugim zemljama. Te veze su stare i zasnivaju se na specifičnim uslovima istoriskog razvoja Jevrejstva. Njihovi oblici i sadržina su se, međutim, menjali prema raznim vremenima i prilikama. Posle Oslobođenja naša zajednica je pristupila obnavljanju nekih ranijih kontakata koji su odgovarali novim prilikama i potrebama, kao i stvaranju novih, smatrajući ih važnim elementom jevrejskog života, punim pouke i potstreka, a naročito korisnim za male zajednice koje bi bez toga potpuno ispale iz šireg strujanja opštejevrejskog zbivanja. Pored naših sopstvenih napora i podrške jugoslovenske javnosti, ti kontakti su nam mnogo pomogli u obnovi naše zajednice iz njenih ruševina posle tragedije pod fašizmom. Mi smo kulturnu, moralnu i materijalnu pomoć koja nam je bila ponuđena od strane jevrejskih organizacija primali bez ustezanja, jer nam je bila data bez nekih uslova koji ne bi bili u skladu sa našim dostojanstvom kao građana Jugoslavije i sa našom samostalnošću kao zajednice. Smatrali smo da na tu pomoć imamo puno pravo, a ovo tim pre, što je i naša zajednica uvek gajila plemenitu

tradiciju pomaganja drugih jevrejskih zajednica ili pojedinaca koji su nam se obraćali za pomoć i kojima je ona bila potrebna (poznato je na pr. da je pred Drugi svetski rat, kada su neke jevrejske zajednice već bile teško pogođene fašističkim progonima, a naša je još bila brojna i sačuvana, sa naše strane ukazivana obilna pomoć hiljadama jevrejskih izbeglica koji su prolazili kroz Jugoslaviju ili boravili ovde).

Spomenuli smo već našu saradnju sa nekim jevrejskim kulturnim i humanitarnim organizacijama. Mogle bi se spomenuti još i razne druge sa kojima održavamo kontakt putem korespondencije, razmene publikacija, uzajamnih poseta, učešća na zajedničkim konferencijama i sl. Među njima ima većih i manjih, centralnih i lokalnih, no njihovo nabranje bi prevazišlo naš okvir. Mi u principu rado prihvatamo kontakte sa svakom od njih, pod uslovom da se prijateljski ili barem korektno odnose prema našoj zajednici i prema našoj Otadžbini, socijalističkoj Jugoslaviji, pa makar se inače i razlikovali u pogledima na neka opšta i jevrejska pitanja. Saradnja na takvoj bazi pokazala se dosada u najvećem broju slučajeva kao moguća i obostrano korisna. Svi ovi kontakti su povremeni, češći ili ređi, dok je naš Savez redovno učlanjen samo u jednoj jevrejskoj organizaciji van naše zemlje. To je Svetski jevrejski kongres koji je osnovan još 1936 g., a jedan od njegovih osnivača je i naš Savez.

Svetski jevrejski kongres je velika organizacija koja ima afilijacije u 68 zemalja. Njegova konstitucija je demokratska i njegov program širok i dosta progresivan. Zauzima vrlo ugledno mesto među nevladinim organizacijama koje imaju savetodavni status pri Ekonomsko-socijalnom savetu OUN. Vrlo je aktivan u zaštiti opštejevrejskih interesa i odbrani ugroženih jevrejskih zajednica, u borbi za jačanje prava čoveka i manjinskih prava, a takođe i u borbi protiv svih oblika diskriminacije i protiv novih pojava fašizma i drugih reakcionarnih tendencija. Dosta je aktivan i na kulturnom polju. Po svom osnovnom statutu, Svetski jevrejski kongres se ne može mešati u unutrašnji život učlanjenih organizacija, izuzev ako one to samo traže, a odluke njihovih centralnih tela su za učlanjene organizacije obavezne samo ukoliko ih one izričito prihvate. Naš Savez je od 1953 g. dobio jedno mesto u široj Egzekutivi Svetskog jevrejskog kongresa, što je veliko priznanje za našu malobrojnu zajednicu, jer ni neke brojnije zajednice nisu u Egzekutivi zastupljene.

Treba još posebno istaknuti naše veze sa dva udruženja jugoslovenskih Jevreja u inostranstvu. To su Udruženje jugoslovenskih Jevreja u Izraelu (Hitahdut Olej Jugoslavija) i Udruženje jugoslovenskih Jevreja u Sjedinjenim Američkim Državama. Prvo obuhvata veliku većinu jugoslovenskih Jevreja u Izraelu (ima ih oko 10.000), a drugo jugoslovenske Jevreje u SAD (ima ih preko 1.000). Razumljivo je da članstvo tih Udruženja ima naročitog interesa za našu jevrejsku zajednicu i zemlju iz koje su poreklom, kao što i naša zajednica ima velikog interesa za njihov život i rad, a ovo

tim pre što postoje i mnoge rodbinske i prijateljske veze. Oba Udruženja ispoljavaju prijateljsko držanje prema Novoj Jugoslaviji i prema našoj jevrejskoj zajednici, te je sa njima i pismeni i lični kontakt srdačan. Svako od njih izdaje svoj „Bilten“ na srpsko-hrvatskom jeziku.

Delegacije našega Saveza učestvovala su od Oslobođenja naovamo više puta na opštejevrejskim ili regionalnim kongresima i konferencijama, kao i na svečanim i reprezentativnim priredbama u raznim zemljama. Kod svih tih prilika zapaženo je njihovo napredno istupanje i njihova produktivna saradnja koji su dobili široki publicitet u štampi i javnosti. S druge strane, mnogi predstavnici jevrejskih organizacija i štampe iz raznih zemalja posetili su i posećuju Jugoslaviju i našu jevrejsku zajednicu, prateći sa interesom naš rad i dajući mu takođe široki publicitet.

Mi smo sve ove kontakte koristili za naše pravilno upoznavanje sa opštejevrejskim zbivanjima i sa životom Jevreja u drugim zemljama, a učestvovali smo uvek kao aktivan i konstruktivan partner u rešavanju problema na kojima smo bili zainteresovani. Iako malobrojna, naša zajednica je u svim tim prilikama smatrala sebe kao ravnopravnog učesnika i tražila je da i od drugih bude za takvog smatrana. Takav njen stav doneo joj je onaj visoki ugled koji danas uživa svagde u jevrejskoj javnosti.

Isto tako smo uvek koristili ove kontakte i za to da pravilno upoznamo jevrejsku javnost u raznim zemljama ne samo sa životom i radom naše jevrejske zajednice, nego i sa postignućima i stremljenjima Nove Jugoslavije. Danas je ta javnost dobro obaveštena ne samo o tome da u Jugoslaviji Jevreji žive kao potpuno ravnopravni građani, nego i o tome da je ona jedina socijalistička zemlja u kojoj se jevrejska zajednica razvija slobodno, uz punu podršku jugoslovenskih vlasti i javnosti, — a obaveštena je pravilno i o herojskoj Narodno-oslobodilačkoj borbi jugoslovenskih naroda, o borbi socijalističke Jugoslavije za ravnopravne odnose među narodima i za miroljubivu međunarodnu saradnju, o grandioznom razvitku njene socijalističke demokratije i o njenom širokom razumevanju za probleme jevrejskog naroda. Veliki ugled i simpatije koje Nova Jugoslavija uživa u širokim krugovima Jevrejstva u svetu u prvom redu su rezultat njenih sopstvenih dela. Ali mi sa ponosom i zadovoljstvom smemo reći da je i naša jevrejska zajednica tome dosta doprinela, ne propuštajući ni jednu priliku da u svojim kontaktima sa Jevrejstvom u svetu taj ugled i te simpatije još više podrži i poveća.

XX

Videli smo iz dosadašnjih izlaganja, da je jevrejska zajednica u Jugoslaviji danas sasvim mala grupa, ali još uvek živa i aktivna. Ona ne znači mnogo ni u aspektu današnjeg jugoslovenskog zbiivanja ni u opštejevrejskom aspektu. Ali ona je živi društveni or-

ganizam sa svojim zadacima i problemima, sa svojim specifičnostima i sa voljom da i dalje živi i radi.

Što se tiče odnosa prema Jugoslaviji i njenom sadašnjem razvoju, jevrejska zajednica nema nikakvih problema. Građanska ravnopravnost Jevreja je stvarna i potpuna. Oni učestvuju u političkom, ekonomskom i kulturnom životu kao i ostali građani. Široka idejna i organizaciona platforma Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije je i njihova, a priličan broj među njima nalazi se i u redovima Saveza komunista Jugoslavije.

Nema problema ni u odnosu široke jugoslovenske javnosti i jugoslovenskih vlasti prema Jevrejima i jevrejskoj zajednici. Pored pune građanske ravnopravnosti, Jevreji i kao posebna grupa uživaju sva prava. Oni su priznata narodnost a imaju i punu slobodu veroispovesti. Mogu se — po svom osećanju — deklarirati kao Jevreji po narodnosti (što se unosi u njihova lična dokumenta), a i u drugim pravnim aktima jevrejska narodnost je više puta spomenuta. To njihovo svojstvo potvrđeno je i stavom jugoslovenskih vlasti po pitanju slobodnog iseljenja u Izrael. Verski život prepušten je njihovoj sopstvenoj želji, u granicama opštih zakonskih propisa koji važe za sve verske zajednice. Zakon o pravnom položaju verskih zajednica iz 1953 g. rešio je na potpuno zadovoljavajući način sva odnosa pitanja, u skladu sa ustavnim principima o slobodi vere i savesti. Problem antisemitizma praktički se ne pojavljuje. Ima doduše još antisemitskih predrasuda kod ostataka reakcionarnih elemenata ili kod nedovoljno svesnih i neprosvećenih ljudi, jer vekovne predrasude ne mogu nestati tako brzo u svesti ljudi, naročito kada se ima u vidu da je antisemitska propaganda u poslednjim godinama pred Drugi svetski rat uzela širokog maha, a za vreme okupacije je sav fašistički aparat sprovodio i propagirao antisemitizam kao zvanični kurs. Ali ne samo strogi zakonski propisi nego opšta atmosfera i pravilno vaspitanje u Novoj Jugoslaviji sigurna su brana protiv svakog širenja antisemitizma, za čije postojanje sve više nestaju i društveni preduslovi u kojima on ima pogodno tlo, kao što su privatna konkurencija, društvena nejednakost, nacionalni šovinizam i sl.

Nema nikakvih bitnih problema ni u odnosu jevrejske zajednice sa ostalim Jevrejima u svetu. Naša zajednica sama odlučuje o tome u kojoj meri želi saradnju sa drugim jevrejskim organizacijama sa kojima ima zajedničke dodirne tačke.

Iz svega prednjega se vidi, da su opšti uslovi za život i rad jevrejske zajednice u Jugoslaviji u svakom pogledu povoljni. Njeni teži i ozbiljniji problemi proističu iz njenog sopstvenog sastava i unutaršnjeg razvoja. Osnovni problem takve vrste je malobrojnost današnje zajednice. Oko 6.500 Jevreja živi rastureno u širokoj sredini od 17 miliona drugih građana Jugoslavije (ni $\frac{1}{2}$ promila). Svega u nekoliko mesta ima ih u nešto većim grupama. Jasno je da pod ovim okolnostima nije lako održavati neki intenzivniji jevrejski društveni život. Nema nikakvog izgleda na priliv Jevreja iz drugih

zemalja koji bi donekle mogao povećati današnji brojni sastav. Veliki rezervoari jevrejskih migracija, iz kojih su ranije i u Jugoslaviju stizale manje grupe, najvećim delom su uništeni. Pored toga, jevrejske migracije, ukoliko ih ima, orijentirane su danas ka Izraelu i prekomorskim zemljama. U vezi sa ukupnim malim brojem je donekle i problem malobrojnosti aktivnih javnih radnika na specifičnim poslovima jevrejske zajednice, kako počasnih tako i profesionalnih. Sjajna plejada takvih radnika stradala je za vreme okupacije, a od preživelih se priličan procenat iselio u Izrael ili je delimično prestareo. Sa tim u vezi, problem podmlatka postaje sve akutniji.

Iako je cela zajednica vrlo mala, subjektivni odnos Jevreja prema njoj dosta je različit i po sadržini i po intenzitetu. Na tom odnosu se odražavaju problemi opšteg istorijskog razvoja Jevrejstva o kojima je uvodno bilo govora, a takođe i specifične prilike jugoslovenskog Jevrejstva do Drugog svetskog rata i posle toga. S obzirom na taj subjektivni odnos mogu se uglavnom uočiti sledeće varijante:

a) — Jevreji po narodnosti koji nisu pripadnici nikakve verske zajednice;

b) — Jevreji po narodnosti koji se smatraju i pripadnicima Mojsijeve vere;

c) — Mojsijevci po veri koji se po narodnosti smatraju kao Srbi, Hrvati itd.;

d) — Jevreji po poreklu koji se po narodnosti smatraju kao pripadnici drugih naroda, a ne pripadaju ni jednoj verskoj zajednici, ili pripadaju nekoj drugoj, sem mojsijevske, no još pokazuju izvestan interes za jevrejski život, učestvuju priložima kod nekih akcija i sl.;

e) — Jevreji po poreklu koji više ni u nacionalnom ni u verskom smislu ne održavaju nikakvu vezu sa Jevrejstvom niti ma u kom vidu pokazuju interes za život zajednice.

Ove varijante u stvarnosti nisu tako oštro odvojene jedna od druge, kako smo to, radi veće jasnoće, napred izneli. Među njima postoje merljivi i nemerljivi prelazi i kolebanja, što nije potrebno detaljnije objašnjavati, ako se ima u vidu da se radi o istovremenom dejstvu raznih uticaja i o vrlo suptilnim unutrašnjim momentima, kao što su svest, sentiment i sl.

U organizovanom jevrejskom društvenom životu uglavnom učestvuju samo kategorije pod a), b) i c), s tim da je kategorija pod c) nesumnjivo najmanja. Kategorije a) i b) predstavljaju zajedno veliku većinu organizovane jevrejske zajednice u Jugoslaviji. Još ne znamo tačan brojni odnos između ove dve, ali je sigurno da unutar njih tendencija razvoja ide u pravcu jačanja Jevreja po narodnosti, koji sa verskom stranom jevrejskog života više nemaju veze. Uostalom, i kod onih koji još imaju izvesnog interesa na toj verskoj strani postoji više gradacija, počev od male grupe starijih ljudi koji su još dosta „pobožni“, pa sve do onih koji još imaju sasvim

površnu vezu sa nekim spoljnim oblicima tradicije. Proces postepenog lajiciziranja jevrejske zajednice, koji je otpočeo još u vreme buržoaskih revolucija i koji je uzimao sve većeg maha već u staroj Jugoslaviji, ubrzano se nastavlja na današnjem stepenu razvoja.

Na subjektivni odnos pojedinaca prema jevrejskoj zajednici uticali su u raznim pravcima i burni događaji poslednjih godina. Kod nekih su protivjevrejski progoni pod fašizmom izazvali jačanje jevrejske svesti, ako ni zbog čeg drugog a ono zbog unutaršnjeg prkosa prema nasilju i solidarnosti sa stradalnicima. Slično jačanje prouzrokovalo je kod nekih stvaranja države Izrael. Tako se desilo da su se mnogi koji su već bili prilično udaljeni od svake spoljne i unutrašnje veze sa Jevrejstvom, opet približili i uzimaju aktivnog učešća u životu zajednice. Kod drugih je reakcija bila obratna. Oni su iz tragedije koju su preživeli povukli pouku da treba što pre raskrstiti sa Jevrejstvom, kako bi za sebe i svoju decu izbegli eventualno ponovno doživljavanje slične tragedije. Ima još uvek i pojava tzv. kripto-Jevreja koji kriju svoje jevrejsko poreklo i svoja jevrejska osećanja, iako ih u svesti imaju više nego što prema vani pokazuju. Ova pojava je koliko nedostojna toliko i besmislena pod našim današnjim uslovima; ona je jedan od negativnih odraza na ostatke postojećih predrasuda kod izvesnih delova nejevrejske okoline, a pri tome igraju izvesnu ulogu i sitni lični motivi.

Pod datim okolnostima i u krajnjoj liniji, asimilatorne tendencije deluju sve jače. Kod nekih su one potpuno svesne i programatske, kao rezultat njihovog vaspitanja i ličnog razvoja. Kod drugih deluju manje svesno, često neprimetno, makar se svesno još i deklarirali kao Jevreji u nacionalnom, ili u verskom, ili u oba smisla. Iako danas nema nikakvih smetnji za slobodno i potpuno izivljavanje u jevrejskom smislu, sve do krajnje konsekvencije kao što je na pr. iseljavanje u Izrael (a delimično upravo zato jer nema nikakvih smetnji), — potpuna ravnopravnost i nestanak diskriminacije, uz ostale pomenute faktore, deluju u prilog ubrzane asimilacije. Ne malu ulogu kod toga igra i sve češća pojava mešovutih brakova između Jevreja i ne-Jevreja. Razumljivo je, da će se jevrejski bračni drug, a još više deca iz takvih brakova, u pravilu brže asimilirati brojnijoj sredini kojoj pripada nejevrejski bračni drug.

Iako u našoj današnjoj maloj jevrejskoj sredini postoje više varijanata i nijansa, među njima ipak ne postoji tako oštra borba kao nekada. S jedne strane, to je rezultat zajedničkog stradanja koje je ostatke raznih ranijih grupacija učinilo uzajamno tolerantnijima, a s druge — posledica ukupnog malog broja i znatno smanjenih unutrašnjih snaga i zainteresovanosti.

Takvom „idiličnom“ stanju donekle odgovara i organizacioni oblik današnje zajednice. Kako je već napomenuto, organizacija je jedinstvena: lokalne jevrejske opštine, ujedinjene u jednom Savezu. U toj organizaciji saraduju sve izložene varijante koje još imaju aktivnog interesa na jevrejskom zbivanju. Ima, naravno, borbe mi-

šljenja i sukoba, ali se one rešavaju na dosta miran način, u atmosferi uzajamnog razumevanja. Pored već navedenih razloga, to dolazi još i otuda što postoji velika jedinstvenost u odnosu na opštu jugoslovensku stvarnost, izvesni zajednički interesi jevrejskog karaktera i zajedničko saznanje kod svih da kao posebno organizovane grupe ne bi mogli postići ni približno ono što je zajedničkim naporima postignuto — a što nije malo — nego bi se malobrojne raspoložive snage rasparčale i trošile u beskrajnim i efemernim diskusijama, što bi pretstavljalo pravu „buru u čaši vode“. Dokaz je zdravog realizma zajednice kao celine i njenog odgovornog rukovodstva što je ovo pravilno shvatila i da je od Oslobođenja naovamo uvek uspela da nađe oblike i sadržine za saradnju u onome što je bilo zajedničko, čineći po potrebi i ustupke i zapostavljajući razlike, ali ne gubeći nikada iz vida jačanje progresivnih tendencija koje su u skladu sa opštim razvojem u Jugoslaviji i sa naprednim strujama u Jevrejstvu.

Uostalom, ta organizaciona forma se nalazi u zanimljivom procesu transformacije, koja je takođe rezultat niza napred izloženih okolnosti. Videli smo da su Jevreji, s jedne strane, priznata manjinska narodnost, a s druge, i verska zajednica i da se kod nekih ova dva vida jasno odvajaju, a kod nekih stižu zajedno. Njihova organizovana delatnost ispoljava se u oba pravca. Međutim, postoji jedinstvena organizacija koja obuhvata sve delatnosti — nacionalnu, kulturnu, socijalno-humanitarnu, versku itd. Ta jedinstvena organizacija imala je osnovnu formu jevrejskih verskih opština i njihovog Saveza. U toku razvoja, opštine i Savez su se sve više bavile ne-verskim, a sve manje verskim poslovima, pored ostalog i zbog toga što druga jevrejska udruženja i organizacije nisu posle Oslobođenja obnovljeni, kao i zbog porasta interesa za ostale sektore jevrejskog društvenog života i opadanje interesa za verski sektor. Tako je došlo do izvesne nesaglasnosti između spoljnje forme i unutrašnje sadržine, što praktički doduše nije pretstavljalo neku naročitu smetnju, ali je problem postojao i sazrevao ka nekom adekvatnom rešenju, a ovo tim pre jer je priličan broj članova koji je verski dezinteresiran, veroispovednu formu osećao kao kontradikciju sa svojim opštim pogledom na svet, želeći ipak da učestvuje u ostalim sektorima jevrejskog društvenog rada. Pitanje potpunog usklađenja forme i sadržine još nije konačno rešeno, ali se nalazi u procesu rešavanja. Na Zemaljskoj konferenciji jevrejskih opština, u septembru 1952 g., doneta je načelna odluka da se ime Saveza promeni sa „Savez jevrejskih veroispovednih opština Jugoslavije“ na „Savez jevrejskih opština Jugoslavije“, a opštinama je ostavljeno da svaka sama odluči. Otada pa do danas mnoge opštine, naročito veće, promenile su već svoje ime sa „Jevrejske veroispovedne opštine“ na „Jevrejsku opštinu“. No to je tek prvi korak. Trebaće izvršiti i dalje statutarne promene u istom pravcu, stvarajući mogućnost da u posebnim verskim sekcijama budu učlanjeni samo oni pripadnici zajednice koji su verski zainteresovani, a ostali da ostanu

članovi opština, ali ne i njihovih verskih sekcija. Na taj način bi se sačuvala jedinstvena okvirna organizacija, što je za naš ukupni mali broj i naša skromna sredstva najcelishodnije. Tako naše jevrejske opštine postaju ustvari opet ono što su u toku svoje duge istorije pretežno i bile tj. jevrejske narodne opštine u smislu nosilaca svih oblasti specifičnog jevrejskog društvenog života i rada. Pored ostalih prednosti, ova organizaciona forma najbolje garantuje da će napredniji elementi u našoj zajednici zadržati odlučujući uticaj koji već imaju i povući za sobom u brži i savremeniji razvoj zaostaliju konzervativnu manjinu, što bi se ostvarilo mnogo sporije i manje efikasno ako bi se organizaciono odvojili. Ovakav razvoj se postepeno privodi kraju i ne treba računati sa nekim ozbiljnijim poteškoćama u njegovom statutarnom sprovođenju i konačnom usklađivanju sa zakonskim propisima, kada on za to bude potpuno sazreo.

Jedan od vrlo važnih problema naše zajednice, u perspektivi budućnosti valjda i najvažniji, je problem prenošenja jevrejskog kulturnog nasleđa na mlađe generacije. Za razliku od već odraslih koji su o tome sticali veća znanja u roditeljskom domu i u intenzivnijem društvenom i kulturnom životu nekada brojnije zajednice, — mlađe generacije imaju vrlo oskudna znanja o jevrejskoj istoriji i kulturi, o stvaralačkoj ulozi Jevreja u civilizaciji pojedinih naroda i čovečanstva uopšte, o savremenim problemima jevrejskog naroda. U tom pravcu još nismo dosta učinili, usled čega preti opasnost da kod omladine svest o pripadnosti jevrejskoj zajednici postane površna i deklarativna, bez stvarne sadržine. Zadatak koji nam u tom pogledu pretstoji nije lak ni sa sadržinske ni sa tehničke strane. Ne radi se o tome da se jevrejska omladina ma u kom pogledu izoluje od ostale omladine u našoj zemlji i začauri u neke uske i specifične jevrejske okvire. Naprotiv, radi se o tome da se ono vaspitanje i pogled na svet, koje i jevrejska omladina dobija u svojoj naobrazbi kroz škole i opšti društveni život socijalističke Jugoslavije, dopuni takvim osnovnim jevrejskim znanjima koji ni po formi ni po sadržini neće biti u sukobu sa tim vaspitanjem i pogledom na svet. Svako drugo nastojanje bilo bi štetno i osuđeno na neuspeh te bi moglo izazvati unutrašnje konflikte u duši omladine, koji bi je pre mogli udaljiti od Jevrejstva nego približiti. Pored njenog formiranja za svesne, kulturne i korisne građane socijalističke Jugoslavije, ona treba da se na taj način formira i za svesne, kulturne i korisne pripadnike jevrejske zajednice, analogno formiranju omladine drugih narodnosti u našoj zemlji. Da bi se to postiglo, trebaće još savladati izvesne poteškoće stručne i tehničke prirode. Ali one nisu nesavladive, te nam u tom pogledu mogu pomoći pozitivna iskustva drugih narodnosnih grupa u našoj zemlji, a takođe i nekih jevrejskih grupa u Izraelu i u drugim zemljama, naročito onih sa socijalističkim koncepcijama. Mi ta iskustva ne možemo u potpunosti kopirati, nego moramo naći puteve i načine koji najbolje odgovaraju opštim prilikama naše zemlje i specifičnostima naše zajednice, ali iz tih iskustava možemo mnogo naučiti

i ponešto i primeniti. Ako tom pitanju ne posvetimo više pažnje i ne uspemo da ga na zadovoljavajući način rešimo, pred našom zajednicom će se pojaviti tzv. problem „poslednje generacije“ u svoj njegovoj ozbiljnosti, kao što se, uostalom, pojavljuje i kod drugih malih jevrejskih zajednica u svetu.

U našoj zajednici se dosta diskutovalo o tome nismo li mi poslednja generacija Jevreja u Jugoslaviji, pa i pored mnogih pogodnih uslova za njeno održavanje i nesmetani razvoj. Težište toga pitanja, međutim, nije u ostalim pogodnim uslovima, nego u našim sopstvenim naporima i snagama. Hiljadugodišnja jevrejska istorija daje vrlo raznolike primere. Bilo je slučajeva da su velike zajednice nestale u naglim katastrofama ili u procesu postepene dezintegracije, kao što je bilo i slučajeva da su se male zajednice veoma dugo održale, pa vremenom čak i znatno narasle. To je zavisilo od niza okolnosti, od kojih su neke bile van bitnog domašaja i uticaja samih Jevreja. Smatramo da ni u pogledu naše zajednice nije moguće predvideti njenu daleku budućnost. Što se pak tiče bliže budućnosti, na nama je da učinimo sve što je do nas da ne budemo poslednja generacija. Obnova naše zajednice, posle njene užasne tragedije pod fašizmom, pokazuje da u njoj još ima dosta vitalnosti. Kada ne bi postojala njena sopstvena volja da dalje živi, ta obnova ne bi bila moguća, ni pored sve podrške i pomoći od strane jugoslovenskih vlasti i javnosti kao ni od strane drugih jevrejskih zajednica u svetu.

Na ovakav stav i rad obavezuju nas bezbrojne generacije kroz 4 hiljade godina jevrejske istorije, koje su njen kontinuitet održale sa besprimernom upornošću, kroz vekove borbi, progona i stradanja. Obavezuje nas i 6 miliona jevrejskih žrtava u našoj sopstvenoj generaciji, a među njima i 60.000 izginulih jugoslovenskih Jevreja, čiju bi uspomenu inače izneverili. Obavezuje nas gigantsko stvaralaštvo jevrejskog naroda koji kroz hiljade godina nije prestao da razvija svoju kulturu i da učestvuje u kulturi i civilizaciji čovečanstva ljudima i delima koji su potekli iz njegove sredine, a od kojih su mnogi i u svetskim srazmerama veoma značajni. Najzad, obavezuje nas i dve hiljade godina života u ovoj zemlji, u čijoj istoriji i mi pretstavljamo jednu od komponenata, ne veliku, ali pozitivnu, a koja — izgrađujući svoju sjajnu budućnost — istovremeno krči puteve za takav poredak u svetu u kome će i mali narodi, pa i male manjinske grupe, moći mirno da opstanu i da se slobodno razvijaju.